

Student Movement and Political Othering; How Did Students in the Final Decade of the Second Pahlavi Dynasty Use the Polarization of the University Environment as a Tool to Fight the Regime?

Abbas Khorshidnam¹

 <https://doi.org/10.22084/csr.2025.28897.2265>

Received: 2024/01/31; Revised: 2024/05/16; Accepted: 2024/06/18

Type of Article: **Research**

Pp: 79-102

Abstract

Drawing the border between friend and enemy, insider and outsider is one of the mechanisms for building collective identities and group and national cohesion. In many cases, this is the sovereign of a political order that has the possibility and authority to draw such boundaries with a self-founded decision. In a revolutionary situation, the protesting people do not consider such legitimacy for the sovereign and seek to draw a border that considers him as “them” and the people as “us”. Therefore, in the years leading up to the revolution, a bipolar atmosphere always dominates the society, which forms an important part of the political culture of the protesters. This article, by using the theories of Carl Schmidt and documentary method and studying researches, interviews and related documents, seeks to answer the question of how the students of Tehran during the reign of Pahlavi II fueled political otherizing and how they organized the university environment based on the political dichotomies between students and the established political regime. The findings show that the translation of union affairs into political affairs had an effective role in building, stabilizing and reproducing this bipolarity. The blurring of the boundaries of trade union and political matter caused ambiguity of the cause of protest and dissatisfaction, and this ambiguity aggravated the politicization of the university environment. Due to this kind of intensification of conflicts and political tensions, any action that showed the slightest connection with the established regime or the officials was interpreted as compromise or betrayal.

Keywords: Student Movement, Polarization, Political Antagonism, Islamic Revolution, Union Demand.

I. Assistant Professor, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran.

Email: abbas_khorshidnam@yahoo.com

Citations: Khorshidnam, A., (2025). “Student Movement and Political Othering; How Did Students in the Final Decade of the Second Pahlavi Dynasty Use the Polarization of the University Environment as a Tool to Fight the Regime?”. *Two Quarterly Journal of Contemporary Sociological Research*, 14(26): 79-102. <https://doi.org/10.22084/csr.2025.28897.2265>

Homepage of this Article: https://csr.basu.ac.ir/article_6004.html?lang=en

Publisher & Owner: Bu-Ali Sina University.

Copyright © 2025 The Authors. Published by Bu-Ali Sina University.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

1. Introduction

One of the indicators by which the level of political development of a society can be measured is the quality of the relationship between the state and the nation. In a situation where intermediary institutions have facilitated dialogue between society and the state, interested groups will be able to pursue their demands through civil and trade union channels. But in the absence of such institutions, governance falls into the abyss of inefficiency; the state and the nation become alienated from each other, and governments see no need to engage in dialogue with society and interested groups.

One of the groups that were both a product of the implementation of development programs in the country and had a negative stance towards the way these programs were implemented was university students. After Shahrvivar 1941, the university has always been the scene of overt and covert political protests, and students at different stages expressed this protest in different forms. The 1940s and 1950s are a special period in Iran's contemporary history, and the Cold War between the two power blocs led to the world being interpreted in the form of a bipolar model in which the forces of good and evil were aligned against each other. Student protests were no exception to this general rule, and the political culture that dominates the university space has played an important role in determining methods of struggle, identifying insider and outsider groups, explaining the causes of dissatisfaction with the established political regime and the performance of the rulers. Accordingly, this article seeks to examine how students' sense of alienation from the political system manifested itself in their daily lives and struggles, what assumptions students used to fuel this alienation, and how they expressed their dissatisfaction with the gap and distance they had with the government.

2. Materials and Methods

The second Pahlavi dynasty was a period of prevalence and dominance of ideologies that, by presenting political and religious meta-narratives, promised a new future that would be achieved through a revolutionary transition from the status quo. Universities were also one of the important centers of political activity in those years. Since the university's political activity was a function of the political atmosphere of parties and groups outside the university, protesting and revolutionary students played a greater role in controlling the university's public space. Their antagonistic attitude towards politics also led the university's political atmosphere to construct a bipolar space.

This attitude assumed the certainty of the boundary between right and wrong and the inviolability of the criteria by which friends and enemies were determined. Therefore, one of the important components that accelerated the process of students becoming politicized was the division of the political space into two poles of good and evil, or right and wrong.

This bipolar atmosphere has played a decisive role in the politicization of individuals, groups, and parties. In such a situation, condemning the opposing front does not require analysis and examination of the situation, and each group simply has to be ready to condemn it as soon as the opponent takes a position. This bipolar situation extends the political to the most detailed and trivial matters, and at the same time, it makes systematic and rational reflection on the political irrelevant.

At the university, professors and critical students saw political virtue in distancing themselves from the political system of the time. But this politicized atmosphere also led to constant demarcations

between professors and students themselves. It seems that both groups wanted to enjoy the benefits of teaching or studying at the university while at the same time maintaining their distance from the existing political system.

3. Discussion

The lack of a proper understanding of the connection between one's identity and the other leads to the perception of an unbridgeable distance between the two, as if the life and existence of one is dependent on the death and destruction of the other, while both need the other to maintain their existence. The political culture of protest that prevailed in universities in the last two decades of the second Pahlavi dynasty was influenced by such an atmosphere. Accordingly, any decision or action was considered a conspiracy simply because it was attributed to the ruling political system. This opposition had become the dominant form of student relations with each other and with professors, without necessarily having any specific concrete content.

Interpreting events through political polarities caused union affairs to take on a political flavor, and students turned to political stances to resolve union issues.

Translating union demands into political protest would have made the politicization of students a fluid and formless process in which no action could quell their dissatisfaction and anger. Although the initial source of the protest was union issues, translating this dissatisfaction into political protest would have obliterated the initial motivation for the protest. In such a situation, political protest becomes a hysterical desire that lacks a final object and no end can be imagined for new political demands.

Political subjects always want something other than what they demand, and achieving their desires not only does not satisfy them, but it also increases their dissatisfaction and makes them think of a new plan for a new demand. The hysterical use of political language, by intensifying the conflict of interests, makes students' intervention in various matters seem more justified.

4. Conclusion

This article sought to understand one of the dimensions of the political culture of protesting and revolutionary students in Tehran during the second Pahlavi era. Relying on various methods of political othering and establishing and reproducing an antagonistic relationship between students and the established political regime was one of the most important ways in which students fueled and perpetuated their protests. The protesting students considered any form of interaction and relationship with university officials a negative point in their record and tried in every way to absolve themselves of such accusations. On the other hand, any form of functioning of the university system was interpreted as an attempt to reconstruct and reproduce the authoritarian system, and university officials were considered agents and henchmen of the Pahlavi regime. This intensified radicalism in the student atmosphere; a radicalism that made it impossible to draw a line between the university's general functions and political repression, fueling public opposition to the programs and actions of university officials, and as a result, political opposition and protest became a constant and ubiquitous phenomenon.

This form of insistence on protest made opposition to the status quo an end in itself, and for this reason the goal of the protest was to maintain or exacerbate problems in order to continue the protest.

Othering, with the aim of insisting on an irreconcilable antagonistic relationship that recognizes no path to compromise or agreement, leads to the development of a political subculture that considers the only form of conflict in the political arena to be an attempt to eliminate the other from the field. What is neglected in such circumstances is addressing the question of whether all existing shortcomings and deficiencies should be considered antagonistic problems or whether some of the dissatisfaction can be resolved within the existing framework.

Acknowledgments

This article was produced with the support of the Research Institute Imam Khomeini and Islamic Revolution.

Conflict of Interest

There is no conflict of interest in writing this article.

جنبش دانشجویی و غیریت‌سازی سیاسی؛ چگونه دانشجویان در دهه پایانی سلطنت پهلوی دوم از دوقطبی کردن فضای دانشگاه به عنوان ابزاری برای مبارزه با رژیم استفاده می‌کردند؟

عباس خورشیدنام^۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.22084/csr.2025.28897.2265>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۱، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۲/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۲۸

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۰۲-۷۹

چکیده

ترسیم مرز بین دوست و دشمن یکی از سازوکارهای برساخت هویت‌های جمعی و انسجام گروهی و ملی است و این حاکم یک نظم سیاسی است که از اختیار چنین مرکزکشی‌ای برخوردار است. در یک وضعیت انقلابی مردم معترض چنین مشروعیتی را برای حاکم قائل نیستند و خود در پی ترسیم مرزی‌اند که حاکم را به عنوان «آن‌ها» و مردم را به عنوان «ما» قلمداد می‌کند. این مقاله با بهره‌گیری از روش اسنادی و مطالعه پژوهش‌ها، مصاحبه‌ها و اسناد مربوطه، در پی پاسخ به این سؤال است که دانشجویان شهر تهران در دهه پایانی سلطنت پهلوی دوم به چه شیوه‌هایی به این غیریت‌سازی سیاسی دامن می‌زدند و چگونه فضای دانشگاه را بر اساس دوقطبی‌های سیاسی بین دانشجویان و رژیم سیاسی مستقر سازماندهی می‌کردند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که ترجمه امور صنفی به امور سیاسی نقش مؤثری در برساخت، تثبیت و بازتولید این دوقطبی داشته است. خلط مرزهای امر صنفی و سیاسی باعث سیال و مبهم شدن علت اعتراض و نارضایتی می‌شد و این ابهام، سیاسی شدن و سیاسی ماندن فضای دانشگاه‌ها را تشدید می‌کرد. به واسطه چنین شکلی از تشدید تضادها و تنش‌های سیاسی، هر عملی که نشان از کوچک‌ترین ارتباطی با رژیم مستقر یا مسئولین امر داشت، به سازش‌کاری یا خیانت تعبیر می‌شد. آن‌چه در چنین شرایطی مغفول می‌ماند پرداختن به این سؤال است که آیا باید همه اختلافات را معضلی آنتاگونیستی دانست و یا می‌توان بخشی از نارضایتی‌ها را در چارچوب موجود حل و فصل نمود. پرداختن یا نپرداختن به این سؤال، تأثیر پایداری بر فرهنگ سیاسی جامعه خواهد داشت.

کلیدواژگان: جنبش دانشجویی، دوقطبی‌سازی، آنتاگونیسم سیاسی، انقلاب اسلامی، مطالبه صنفی.

۱. استادیار گروه جامعه‌شناسی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.

Email: abbas_khorshidnam@yahoo.com

ارجاع به مقاله: خورشیدنام، عباس، (۱۴۰۴). «جنبش دانشجویی و غیریت‌سازی سیاسی؛ چگونه دانشجویان در دهه پایانی سلطنت پهلوی دوم از دوقطبی کردن فضای دانشگاه به عنوان ابزاری برای مبارزه با رژیم استفاده می‌کردند؟». پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، ۱۴(۲۶): ۷۹-۱۰۲. <https://doi.org/10.22084/csr.2025.28897.2265>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: https://csr.basu.ac.ir/article_6004.html?lang=fa

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. ۱۴۰۴. ناشر این مقاله، دانشگاه بوعلی سینا است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/> Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license

۱. مقدمه

تنظیم رابطه دولت و ملت یکی از اصول محوری و تعیین‌کننده در حکمرانی است و یکی از شاخص‌هایی که به میانجی آن می‌توان میزان توسعه‌یافتگی سیاسی یک جامعه را سنجید، کیفیت رابطه دولت و ملت است. در وضعیتی که نهادهای واسط امکان گفتگو بین جامعه و دولت را تسهیل کرده باشند، اعتماد عمومی بین طرفین نهادینه می‌شود و گروه‌های ذی‌نفع امکان پیگیری مطالبات‌شان از مجاری مدنی و صنفی را خواهند داشت. در فقدان نهادهایی که زمینه‌ساز تعامل جامعه و حاکمیت باشند حکمرانی به ورطه ناکارآمدی می‌افتد؛ چراکه بدون چنین نهادهایی دولت و ملت از یکدیگر بیگانه می‌شوند و در نتیجه آن حکومت‌ها نیازی به گفتگو با جامعه و گروه‌های ذی‌نفع برای تعیین برنامه‌ها و پیشبرد اهداف نمی‌بینند و جامعه نیز حکومت یا دولت را متعلق به خود نمی‌داند. این بی‌اعتمادی متقابل باعث می‌شود شرایط مساعدی برای گفتگو بین طرفین وجود نداشته باشد و همواره زمینه برای تعارض منافع و سوءتفاهم فراهم باشد. یکی از پیامدهای چنین وضعیتی مشروعیت پایین نظام سیاسی در نگاه مردم است. حتی اگر یک نظام سیاسی فعالیت‌های مثبتی انجام داده باشد، فقدان رابطه‌ای ارگانیک، نهادینه‌شده و سازمان‌یافته با جامعه باعث می‌شود این فعالیت‌ها به رسمیت شناخته نشود و مشارکت سیاسی به بی‌هنجاری و آنومی ختم شود. این بیگانگی جوی از بی‌اعتمادی را در جامعه نسبت به نظام سیاسی حاکم می‌کند؛ تا جایی که ممکن است اعضای جامعه دیگر توجیهی برای دفاع از عملکرد آن نداشته باشند و حتی پشت‌کردن به نظام سیاسی به یک ارزش مثبت تبدیل شود.

آن دسته از نویسندگان که ویژگی تعیین‌کننده جامعه ایران را استبدادی بودن آن می‌دانند، بیگانگی و شکاف بین دولت و ملت را از مهم‌ترین آسیب‌هایی قلمداد می‌کنند که مانع تاریخی بزرگی بر سر راه توسعه ایجاد کرده است (کاتوزیان، ۱۳۸۴؛ اشرف، ۱۳۷۴؛ سیف، ۱۳۹۰؛ سریع‌القلم، ۱۳۸۶؛ زیباکلام، ۱۳۷۷). ناگفته پیداست که به چنین نظریاتی انتقاداتی وارد است و فرض انفعال بیش از حدی که در این رویکرد به جامعه نسبت داده می‌شود با بسیاری از شواهد و قرائن در مورد اثرگذاری گروه‌های اجتماعی مختلف سازگاری ندارد. اما به نظر می‌رسد از بدو تأسیس دولت مدرن در ایران همواره فاصله و شکافی برناگذشتنی بین دولت و ملت وجود داشته و سیاست‌های آمرانه اجرا شده از سوی حاکمان با مقاومت جامعه همراه بوده و از طرف دیگر گروه‌های ذی‌نفع نیز لزوماً درک واقع‌بینانه‌ای از اقتضات توسعه‌یافتگی یک جامعه نداشته‌اند و عملکرد دولت‌ها را با بدبینی مضاعف ارزیابی کرده‌اند.

یکی از گروه‌هایی که هم محصول اجرای برنامه‌های توسعه در کشور بودند و هم نسبت به شیوه اجرای این برنامه‌ها موضع منفی داشتند دانشجویان بودند. اگرچه نهاد آموزش عالی در دوران سلطنت رضاشاه تأسیس شد، اما حیات پویای سیاسی دانشگاه‌ها پس از روی کار آمدن محمدرضا شاه پهلوی آغاز گردید. دانشگاه پس از شهریور ۱۳۲۰ ه.ش. همواره صحنه اعتراضات آشکار و پنهان سیاسی بوده است. دانشجویان چه در داخل و چه در خارج از کشور، در مقاطع مختلف، به وضعیت جاری کشور معترض بودند و این اعتراض را به اشکال مختلف بروز می‌دادند؛ از پیوستن به شورش نان در ۱۳۲۱ ه.ش. و مخالفت با دولت قوام‌السلطنه گرفته تا ابراز موافقت یا مخالفت با دولت مصدق و ملی کردن صنعت نفت تا پیوستن به اعتصاب معلمان در اردیبهشت ۱۳۴۰ ه.ش. و حمایت از جبهه ملی و تحسن در دانشگاه تهران تا پیوستن به گروه‌های چریکی زیرزمینی چپ‌گرا به قصد براندازی نظام و همدلی گسترده با اسلام سیاسی. به عبارت دیگر، دانشگاهی که بنا بود یکی از منابع اساسی برای پیشبرد برنامه‌های نوسازی و توسعه کشور باشد، به یکی از مراکز مخالفت و ستیزه‌جویی با این اهداف تبدیل شد؛ تا جایی که نیمه دوم دهه ۴۰ ه.ش. و نیمه اول دهه ۵۰ ه.ش. که دوران گسترش نظام آموزش عالی است، دوران رونق یافتن پیوستن دانشجویان به فعالیت‌های مسلحانه مخفیانه و گروه‌های زیرزمینی چریکی نیز هست.

دو دهه ۴۰ و ۵۰ شمسی در تاریخ معاصر ایران دوران ویژه‌ای است و انقلاب‌ها و جنبش‌های اعتراضی که در این دو دهه در اقصی نقاط جهان به جریان می‌افتند برای ایرانی‌ها نیز الهام‌بخش‌اند. جنگ سرد بین دو بلوک قدرت و تفوق یافتن ایده‌های انقلابی و برانداز آن‌هایی که راه‌رهایی را در به راه انداختن انقلابی فراگیر و جهانی می‌دانستند و تصور تاریخ به عنوان پدیده‌ای تکاملی که قرار است در نقطه اوجش با انقلابی مردمی به تمام بی‌عدالتی‌ها و مظالم پایان دهد، باعث

می‌شد جهان در قالب یک الگوی دوقطبی تفسیر شود که در آن نیروهای خیر و شر در برابر هم صف‌آرایی کرده‌اند. فارغ از این‌که چه تضاد یا تضادهایی در یک مقطع تاریخی در یک جامعه فعال می‌شوند و ظرفیت مبارزه علیه قدرت مستقر را به وجود می‌آورند، فرهنگ سیاسی‌ای که مختصات مبارزه را تعیین می‌کند نقش مهم و انکارناپذیری در شروع مبارزه، پیروزی یا عدم پیروزی آن ایفا می‌کند. قضاوت در مورد عملکرد حکومت مستقر، انتخاب استراتژی‌ها و تاکتیک‌های مبارزه، انواع قابل تصور و ممکن تعامل با حاکمان، ترسیم افق مبارزه و ائتلاف‌های سیاسی قابل تصور در جریان مبارزه از جمله مؤلفه‌هایی هستند که می‌توان با استناد به آن‌ها روح حاکم بر دوران مبارزه و انقلاب را بازسازی کرد. اعتراضات دانشجویی نیز از این قاعده کلی برکنار نبودند و فرهنگ سیاسی حاکم بر فضای دانشگاه‌ها نقش مهمی در تعیین شیوه‌های مبارزه، شناسایی گروه‌های خودی و غیر خودی، تبیین علل نارضایتی از رژیم سیاسی مستقر و عملکرد حاکمان و ترسیم جامعه مطلوب داشته است. بر این اساس این مقاله در پی بررسی این مسئله است که احساس بیگانگی دانشجویان نسبت به نظام سیاسی چه نمودی در زیست روزمره و مبارزات آن‌ها داشته است، دانشجویان به پشتوانه چه تصورات و پیش‌فرض‌هایی به این بیگانگی دامن می‌زدند و چگونه نارضایتی خود از شکاف و فاصله‌ای که با حکومت داشتند را بروز می‌دادند.

۲. مبانی نظری

آن‌چه میدان سیاست را قوام و انسجام می‌بخشد ترسیم خط یا مرزی است که دو موجودیت متمایز را تحت عنوان «ما» و «آن‌ها» از هم جدا می‌کند. سیاست‌ورزی، چه تابعی از بسیج مردمی باشد و چه محصول ادغام همگان ذیل یک قدرت اقتدارگرای متمرکز، برای ایجاد تشخص و تفرد سیاسی به وضع و جعل یک «ما» در برابر «آن‌ها» نیاز دارد. «کارل اشمیت» این تقابل را ضرورتاً آنتاگونیستی می‌داند و هیچ راهی برای مصالحه و آشتی در آن نمی‌بیند:

«تمایز ویژه سیاسی که اعمال و انگیزه‌های سیاسی را بتوان به آن فروکاست، تمایز میان دوست و دشمن است... این حقیقت که جوهر امر سیاسی در بستر یک ستیزه-گری (دشمن) عینی نهفته است، هنوز در زبان روزمره متجلی است، حتی در جایی که آگاهی از وضع اضطراری به کل از دست رفته است» (اشمیت، ۱۳۹۲: ۵۵ و ۵۸).

اشمیت برخلاف متفکران لیبرال که قرارداد اجتماعی را منشأ نظم و مشروعیت سیاسی می‌دانند معتقد است هیچ مقوله درون‌ماندگاری وجود ندارد که بتوان به میانجی آن یک نظم سیاسی را مشروعیت بخشید. به عبارت دیگر هیچ حکومت، دولت یا نظم سیاسی‌ای نمی‌تواند از درون و بر مبنای اصول و ضوابط خود، به خودش مشروعیت دهد و همواره یک عامل استعلایی است که باید چنین کارکردی را بر عهده گیرد:

«اقتدار مرکزی از هنجاری بودن تصمیم ناشی نمی‌شود. به همین منوال، سؤال از صلاحیت سؤالی است که نمی‌توان آن را با توجه به محتوای کیفیت قانونی یک اصل مطرح کرد و به آن پاسخ داد. پاسخ دادن به پرسش‌های مربوط به صلاحیت با ارجاع به اسناد به معنای احمق دانستن مخاطب است» (اشمیت، ۱۳۹۰: ۷۲).

از این منظر مهم‌ترین مسئله یا گره‌گاه اصلی در الهیات سیاسی اشمیت تعیین کیفیت رابطه درون‌ماندگاری و تعالی در میدان سیاست است. اشمیت جایگاه حاکم در یک نظام سیاسی را نقطه تلاقی درون‌ماندگاری و تعالی می‌داند. در لحظه آغازین تأسیس یک نظم سیاسی، حاکم با اعمال خشونت باعث گشوده شدن یک فضای جدید می‌شود. این خشونت دلخواهی است و فضایی که می‌گشاید کاملاً اختیاری است و برخلاف نظر مدافعان نظریه قرارداد اجتماعی، افراد جامعه در آن نقشی ندارند. این فضا به شکلی کاملاً تصادفی و ناگهانی باز می‌شود و پس از وارد کردن افراد در این فضا از طریق این کنش خشونت‌بار است که قوانین جزئی صادر می‌شوند:

«آن‌چه به گفته اشمیت، محل نزاع در استثنای حاکم است، دقیقاً همان شرط امکان برقراری قاعده قانونی و به همراهش نفس معنای اقتدار و مرجعیت دولت است. حاکم به

میانجی وضعیت استثنایی، «آن شرایطی را خلق و تضمین می‌کند که قانون برای اعتبار خودش بدان نیاز دارد» (آگامبن، ۱۳۸۸: ۴۷).

این عرصه نوظهور عرصه‌ای است که به عنوان یک فضای فراقانونی هنوز در چنبره قانون نیفتاده است. بر این اساس آگامبن نفس این‌که چیزی به نام قانون وجود دارد را از محتوای قانون مجزا می‌داند. پیش از تعیین یافتن قانون در محتوایی خاص به چارچوبی نیاز است که در مقام یک فرم ناب چیزی جز نفس قانون نیست. به عقیده اشمیت قانون را نمی‌شود بر آشوب پیاده کرد و پیش از آن باید حوزه‌ای به نام حوزه قانون مشخص شده باشد. بنابراین باید پیشاپیش خطی کشیده شده باشد و قانون همیشه با مرکزگی همراه است. کارکرد اصلی قانون این است که مانع و مرزی ایجاد کند و اگر کسی از این مرز تخطی کند باید مجازات شود. از این رو قانون‌گذاری نوعی مرکزگی است و وجود نفس قانون به معنای کشیدن مرزی اولیه برای ساختار دادن به یک وضعیت تاریخی است:

«دولت بر اساس حق خود، برای حفاظت از خویشتن، قانون را در وضعیت استثنایی به حالت تعلیق درمی‌آورد. به این ترتیب دو عنصر مفهوم نظم قانونی به مفاهیمی مستقل مستحیل می‌شوند و بنابراین گواهی می‌گردند بر استقلال مفهومی‌شان... با وجود این استثناء در دسترس علم حقوق باقی می‌ماند، زیرا هر دو عنصر هنجار و تصمیم در محدوده حقوق باقی می‌مانند» (اشمیت، ۱۳۹۰: ۵۵).

حاکم کسی است که خشونت اولیه یا مرز اولیه را ایجاد می‌کند و نشان می‌دهد که کجا درون قانون و کجا بیرون آن است. حاکمی که این مرز را ایجاد می‌کند واجد یک جایگاه پارادوکسیکال است. حاکم با وجود آن‌که متعلق به درون فضای قانون است، خارج از این فضاست و در همان حال که خارج از فضای قانون است به فضای قانون تعلق دارد و درست به علت همین جایگاه متناقض است که توانایی تعیین مرز بین «ما» و «آن‌ها» را به دست می‌آورد. اگر حاکم درون قانون باشد نمی‌تواند چنین مرزی ایجاد کند. چرا که همیشه برای مرزبندی لازم است حاکم از قبل در آن سوی مرز هم حضور داشته باشد. حاکم از طریق دوسوی مرز بودن این مرز را می‌کشد:

«اگرچه حاکم خارج از نظام قانونی به لحاظ هنجاری معتبر عمل می‌کند، اما به هر حال متعلق بدان است، به این دلیل که فقط او باید درباره تعلیق کامل قانون اساسی تصمیم بگیرد» (همان: ۵۰).

نکته مهم این است که این مسئله به خاستگاه و یک تقدم زمانی ارتباط ندارد و این وضعیت استثنایی می‌تواند در دوران حکمرانی حاکم بارها تکرار شود. از طریق ایجاد این وضعیت استثنایی قانون به حال تعلیق درمی‌آید؛ اما زور قانون به جا می‌ماند و به میدان سیاست شکل می‌دهد.

پس از مرکزگی حاکم است که عده‌ای درون قلمرو قانون و عده‌ای بیرون آن قرار می‌گیرند. آن‌چه در لحظه آغازین لازم است کنش خشونت‌بار اعلام نظم است تا با ایجاد یک مرز، یک دیگری تولید شود و اتباع ما و همکاران. موضوعیت یابد.

از این رو برای تثبیت موقعیت حاکم همیشه باید در یک نظم سیاسی شکاف و عدم انسجامی وجود داشته باشد. همیشه باید اول یک چارچوب یا فضای قانونی شکل بگیرد و پس از آن یک دیگری یا دشمن برای آن تعیین شود. وقتی حاکم قصد شکل دادن به فضای قانون را دارد باید هم درون و هم بیرونش را بسازد. یعنی باید بتواند عده‌ای را از درون بیرون بگذارد و آن‌ها را مستثنی کند؛ بنابراین در شرایطی که نفس قانون و نفس نظم شکل می‌گیرد باید همیشه عده‌ای از این قاعده مستثنی شوند و یا این‌که امکان چنین مستثنی‌کردنی وجود داشته باشد:

«اقتدار نامحدود مشخصه وضعیت استثنایی است که به معنای تعلیق کامل نظم موجود است. در چنین شرایطی روشن است که دولت می‌ماند، حال آن‌که قانون به محاق می‌رود. از آن‌جا که استثنا با هرج و مرج و آشوب تفاوت دارد، نظم به معنای حقوقی کلمه هنوز حاکم است، حتی اگر این نظم نظم عادی نباشد» (همان: ۵۴).

یک وضعیت انقلابی شباهت قابل توجهی با لحظه اعمال خشونت از سوی حاکم برای تأسیس یک نظم جدید دارد. در شرایطی که مشروعیت نظام سیاسی مستقر از سوی معترضان زیر سؤال رفته و دیگر قابل قبول نیست، این خود انقلابیون هستند که تلاش می‌کنند در جایگاه حاکم قرار گیرند و مرزی که نشان‌دهنده تمایز «ما» و «آن‌ها» است را مجدداً ترسیم کنند. انقلابیون تلاش می‌کنند بر اساس جهان‌بینی و ایدئولوژی خود شرایطی دوقطبی را بر جامعه حاکم کنند که به موجب آن از قدرت حاکم مشروعیت‌زدایی شود و قدرتی نوظهور مجال عرض اندام بیابد. این وضعیت دوقطبی هم می‌تواند در قالب یک جنگ مسلحانه تعیین یابد و هم در مبارزه فرهنگی و فکری و هم در نحوه تعامل گروه‌ها و اقشار مختلف اجتماعی و سیاسی با یکدیگر. اشمیت عملکرد بنیانگذارانه حاکم را برای تأسیس یک نظم سیاسی نوین ضروری و لازم می‌داند و بر این اساس می‌توان گفت که پیروزی یک انقلاب در گرو کسب قدرت اعمال خشونت فیزیکی یا نمادینی از سوی انقلابیونی است که بتوانند قدرت حاکم را دیگری‌ای جلوه دهند که باید از عرصه سیاست حذف شود و بر این اساس مختصات میدان سیاست را به شکلی ریشه‌ای تغییر دهند. برهه حساس انقلاب، برهه‌ای است که در آن رژیم مستقر و مردم برای کسب جایگاه حاکم با یکدیگر می‌جنگند.

۳. روش تحقیق

این مقاله به روش اسنادی و استفاده از پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه، خاطرات، مصاحبه‌ها و اسناد مرتبط انجام شده است.

۴. یافته‌های تحقیق

دوران سلطنت پهلوی دوم دوران رواج و غلبه ایدئولوژی‌هایی بود که با ارائه فراروایت‌های سیاسی و مذهبی، آینده نوینی را نوید می‌دادند که رسیدن به آن در گرو عبور انقلابی از وضعیت موجود و تغییر ریشه‌ای آن بود. بسیاری از احزاب و گروه‌های سیاسی نیز با وجود تفاوت‌هایی که با یکدیگر داشتند در این رویکرد با هم اشتراک داشتند و یک انقلاب سیاسی و اجتماعی را چاره و علاج مسائل پیش رو می‌دانستند. این نقطه نظر مشترک باعث می‌شد گرایش بسیاری از فعالان سیاسی در نظر یا عمل متکی بر رویکردی آنتاگونیستی نسبت به نظم سیاسی حاکم باشد و به همین علت، رادیکالیسم سکه رایج فضای سیاسی آن سال‌ها بود. محبوبیت گفتارها و ایدئولوژی‌های چپ‌گرا در آن سال‌ها نیز در تشدید و بازتولید این وضعیت نقشی تعیین‌کننده داشت و تعمیم تضادها به قصد تحقق آرمان‌های انقلابی، به اصلی غیر قابل مناقشه در بین بسیاری از فعالان سیاسی تبدیل شده بود. به عبارت دیگر، هژمونیک بودن ایدئولوژی چپ‌گرا، انقلاب را تنها راه‌رایی می‌دانست و از این‌رو تنها راه غلبه بر تضادها و تخصیصات سیاسی، طبقاتی و اجتماعی، رقم‌زدن یک انقلاب فراگیر تصور می‌شد. این رویکرد در دانشگاه‌ها نیز که یکی از مراکز مهم فعالیت سیاسی در آن سال‌ها بودند طرفداران قابل توجهی داشت.

دانشگاه‌ها نیز در آن سال‌ها یکی از مراکز مهم فعالیت سیاسی بودند و نقش مهمی در جامعه‌پذیری و تربیت سیاسی افراد ایفا می‌کردند. از آن‌جا که فعالیت سیاسی دانشگاه تابعی از فضای سیاسی احزاب و گروه‌های خارج از دانشگاه بود، دانشجویان معترض و انقلابی نقش بیشتری در کنترل فضای عمومی دانشگاه داشتند. نگرش آنتاگونیستی آن‌ها نسبت به امر سیاسی، باعث رواج یافتن برخوردهای خشونت‌آمیز و توسل به خشونت به‌عنوان راه حل بسیاری از مشکلات و اختلاف نظرها می‌شد و فضای سیاسی دانشگاه را به برساخت فضایی دوقطبی سوق می‌داد.

مفروض رفتارها و واکنش‌های خشونت‌آمیز قطعیت مرزبندی بین حق و باطل و خدشه‌ناپذیر بودن معیارهایی بود که بر اساس آن دوست و دشمن تعیین می‌شدند. از این‌رو، یکی از مؤلفه‌های مهمی که روند سیاسی شدن دانشجویان را تسریع می‌کرد، تقسیم فضای سیاسی به دو قطب خیر و شر یا حق و باطل بود. در این فضای دوقطبی، حق نصیب جبهه خودی می‌شد و باطل نصیب جبهه مقابل:

«تا قبل از انقلاب که روحانیت به عنوان نیروی عمده مخالف شاه مطرح بود، یک نظام دوقطبی در داخل جامعه مطرح می‌شد... پرسش‌های ما پایه اخلاقی داشت و این سؤالات اخلاقی اجازه نمی‌داد مباحث تخصصی مطرح شود. صحبتی که مطرح می‌شد و نگرشی که در جامعه نسبت به مسائل سیاسی وجود داشت و جنبش دانشجویی از آن متأثر بود، این بود که آیا این‌ها وابسته هستند یا نه، فاسد هستند یا نه، سالم هستند یا نه، آزادی خواه هستند یا نه. به اصطلاح مفاهیم کیفی مطرح می‌شد» (سیف‌زاده در سفیری، ۱۳۷۹: ۲۷).

اقتضای دوقطبی شدن میدان سیاست، دفاع از تمامیت موضع‌گیری‌های گروه خودی و محکوم کردن مواضع جبهه مقابل است. این فضای دوقطبی نقش تعیین‌کننده‌ای در سیاسی‌شدن افراد و گروه‌ها و احزاب داشته است. چرا که در چنین وضعیتی، محکوم کردن جبهه مقابل نیازی به تحلیل و بررسی شرایط ندارد و هر گروهی صرفاً باید آماده باشد تا به محض اتخاذ موضع از سوی رقیب، آن را محکوم کند. این موقعیت دوقطبی، امر سیاسی را به جزئی‌ترین و پیش‌پافتاده‌ترین امور تسری می‌داد و در عین حال، تأمل قاعده‌مند و عقلانی در مورد امر سیاسی را بلاموضوع می‌کرد. در دانشگاه، اساتید و دانشجویان منتقد، فضیلت سیاسی را در فاصله‌گرفتن از نظام سیاسی وقت می‌دانستند. اما این فضای سیاست‌زده باعث مرکزگشی‌های مداوم بین خود اساتید و خود دانشجویان نیز می‌شد. به نظر می‌رسد هر دو گروه تمایل داشتند از مزایای تدریس یا تحصیل در دانشگاه بهره‌مند باشند و در عین حال، فاصله خود را از نظام سیاسی موجود حفظ کنند. یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های این حفظ فاصله، محکوم کردن کسانی بود که متهم به همکاری با نظام سیاسی وقت بودند؛ اتهامی که در بسیاری از موارد نیازمند سند و مدرک دقیقی برای اثباتش نبود؛ اما برای شعله‌ور نگه داشتن تب سیاست در دانشگاه بسیار مؤثر بود:

«این اکثریت استادان دانشگاه که مثلاً رژه ششم بهمین نمی‌خواستند بیایند، هر چیزی که جنبه سیاسی مستقیم داشت نمی‌خواستند انجام دهند. در عین حال فکر نمی‌کردند که این نظام از هم بپاشد و نظام احتیاج به پشتیبانی آن‌ها دارد. یعنی این اکثریت خاموش که می‌گفتند در دانشگاه تهران هست... این‌ها فکر می‌کردند که این نظام همین طور می‌چرخد... نمی‌دانستند که یک رژیم باید روی یک چیزی اتکاء کند... این‌ها احساس مسئولیت برای حفظ نظام نمی‌کردند و آن چند نفری هم که بیچاره‌ها این احساس را داشتند، این‌ها همیشه می‌گفتند این رفته و ساخته است، یا نمی‌دانم ساواکی شده یا دولتی شده و این‌طور چیزها. یعنی آن مرض فرهنگی که ما داشتیم یعنی آدم باید با امام جعفر صادق باشد و در خانه بنشیند و یا اگر می‌خواهد حکومت را اداره کند آدم بدی است. این طرز فکر در دانشگاه خیلی خیلی شدید وجود داشت» (مصاحبه حسین نصر با بنیاد مطالعات ایران: ۴۳).

«نصر» به نکته مهمی اشاره می‌کند که سیاست‌های جدید آموزشی‌ای که در دهه ۴۰ ه.ش. کلید زده شد و نظام آموزش عالی کشور را به نظام آموزش عالی آمریکا نزدیک کرد، در شکل‌گیری آن سهم بود. با گسترش کمی و کیفی آموزش عالی در کشور، افزایش تعداد اساتید دانشگاه نیز در دستور کار قرار گرفت تا پاسخ‌گوی افزایش تعداد دانشگاه‌ها و دانشجویان باشد. در این دوره از بسیاری از دانشجویانی که به تازگی از دانشگاه‌های خارج از کشور فارغ‌التحصیل شده بودند، دعوت به همکاری شد تا در دانشگاه‌های کشور به تدریس بپردازند. این نسل جدید اساتید دانشگاه، از نظر سنی فاصله کمی با دانشجویان داشتند و با آن‌ها احساس نزدیکی می‌کردند. در نتیجه، سلسله‌مراتبی که تا پیش از این، استاد را از دانشجو جدا می‌کرد و برای استاد اقتداری ویژه قائل بود در این دوره تضعیف شد و رابطه نزدیک‌تری بین این دو گروه برقرار گردید:

«یکی از اتفاقات پس از تأسیس دانشکده اقتصاد، آمدن استادان تازه بود. چند نفری که قبلاً اجازه تدریس نداشتند و فقط کارهای اداری و مراقبت در امتحان انجام می‌دادند عضو هیئت علمی شدند. چند نفر از آن‌ها هم مارکسیست بودند. آمدن آن‌ها فضای دانشکده را

تغییر داد. آن‌ها رفتار رفاقتی و صمیمانه‌ای با دانشجویان داشتند. تا حدی که مثلاً دانشجوی نشسته و استاد سرپا ایستاده بود و با هم بر سر مسائل سیاسی یا عقیدتی یا نمره بحث می‌کردند. در حالی‌که در دانشگاه‌های فرانسه اصلاً این حرف‌ها نبود و شأن استاد در دوره ما آن قدر بالا بود که مستخدمی با لباس مخصوص صندلی استاد را عقب می‌کشید تا استاد بنشیند، و هر نمره‌ای هم که استاد به دانشجوی می‌داد، همان بود و مطلقاً جای بحث و چانه‌زنی نداشت» (مصاحبه با باقر قدیری اصلی در دانایی، ۱۳۹۸: ۵۱).

این رفتار صمیمانه می‌تواند در نگاه اول اتفاقی مثبت تلقی شود که به دموکراتیک‌کردن فضای دانشگاه کمک می‌کند. اما نزدیکی بیش از حد اساتید به دانشجویان باعث می‌شد تا اساتید به منافع صنفی و گروهی خود آگاهی درستی پیدا نکنند و دانشگاه را با مشکلات مدیریتی مواجه سازند:

«در آغاز انقلاب آن‌چه در دانشگاه‌ها به وجود می‌آید فقط یک جنبش دانشجویی نیست، بسیاری از اساتید با دانشجویان مقطع بالا فاصله سنی زیادی ندارند، مثل دانشجویان در همه چیز شرکت می‌کنند و گروهی نیستند که بخواهند منافع صنفی و جنبی خودشان را حفظ کنند» (پهلوان، ۱۳۷۳: ۱۲۴).

به نظر می‌رسد پیامدهای ناخواسته این فاصله سنی کم، به واسطه تحصیل در نظام دانشگاهی آمریکایی تشدید شده باشد. نتیجه این احساس نزدیکی اساتید جوان به دانشجویان، احساس فاصله از نظام دانشگاهی بود؛ احساس فاصله‌ای که به سیاسی/انقلابی شدن اساتید و بیگانگی‌شان از نظام دانشگاهی منجر می‌شد. به عنوان مثال، در ماجرای اعتراض به گران شدن بلیت اتوبوس در دانشگاه آریامهر، استادها هم هماهنگ بوده‌اند و سنگ پرتاب می‌کردند (اسنادی از جنبش دانشجویی در ایران، جلد اول، سند ۹۴: ۳۶۹). هم‌ذات‌پنداری استادان جوان با دانشجویان انقلابی، به کم‌رنگ شدن اهمیت مطالبات صنفی و گروهی اساتید منجر می‌شد و در نتیجه، فاصله‌گرفتن هرچه بیشتر از نظم آکادمیک، فضیلتی آکادمیک به حساب می‌آمد:

«دولت گرایش به دولتی‌کردن امور داشت از بانک و آب گرفته تا جنگل و دبستان و دبیرستان و دانشگاه و تجارت و صنعت و بیمه. خود شاه هم در مصاحبه‌هایش می‌گفت من از هر چپی چپ‌ترم. استادان جدید هم متناسب با این فضا رفتار می‌کردند و سنت شکنی زیادی داشتند. ولی ما کاری به آن‌ها نداشتیم» (مصاحبه با باقر قدیری اصلی در دانایی، ۱۳۹۸: ۶۰).

«اسلاوی ژبژک» در نقد برخی از جریان‌های فمینیستی، کارگری و پسااستعماری این نکته را گوشزد می‌کند که نقد باید جایگاه بیان خود را نیز شامل شود. در غیر این صورت، به موضعی جان‌زیبایی تقلیل می‌یابد که زشتی و پلیدی را صرفاً در جهان پیرامون می‌بیند و جایگاه منتقد را از هرگونه کاستی و ناراستی مبرا می‌داند. برخی از جریان‌های فمینیستی/کارگری/پسااستعماری بر اساس چنین موضعی وضعیت خود را تشریح می‌کنند. آن‌ها عامل سرخوردگی و ناکامی خود را به ترتیب مردان، سرمایه‌داران و قدرت‌های استعماری می‌دانند و جهانی را آرزو می‌کنند که از وجود این سه عامل مزاحم پاک شده باشد. اما به این نکته بی‌توجه‌اند که هویت خود آن‌ها به عنوان زن، کارگر و فرهنگ یا ملت استعمار شده، در پیوند با همان عاملی شکل گرفته که خواهان از بین رفتن آن هستند. در نتیجه، محقق شدن این آرزو، نه به معنای رسیدن آن‌ها به آزادی و رهایی؛ بلکه به معنای از بین رفتن موجودیت و هویت خودشان است. عدم درک صحیح پیوند هویت خود با دیگری، باعث می‌شود که بین این دو فاصله‌ای برناگذشتنی تصور شود؛ به گونه‌ای که گویی حیات و هستی یکی، در گرو مرگ و نابودی دیگری است؛ در حالی‌که این هر دو برای حفظ حیات خود به دیگری نیاز دارند:

«ماها [روشنفکران] یک چیزی را متوجه نشدیم که ما جزئی از این سیستم هستیم. اپوزیسیون ایران جزئی از سیستم رژیم شاهنشاهی است. اگر آن رژیم فرو بریزد ما اصلاً جایی نداریم دیگر. چنان‌که بعد از این که رژیم فروریخت روشنفکرهای ایرانی اصلاً جایی

نداشتند. چون رژیم جدید این‌ها را اصلاً به جد نمی‌گیرد. رژیم سابق این‌ها را به جد می‌گرفت یا سعی می‌کرد تطمیع‌شان کند، تهدیدشان کند... چون بیشتر این‌ها همکاری می‌کردند با سیستم. یا خیلی‌های‌شان سعی می‌کردند که پرووکاسیون کنند که رژیم این‌ها را یک گوشمالی بکند بعد معروف بشوند. هیرو شوند. بعد هم همه می‌خواستند یک جور قهرمان بشوند» (مصاحبه داریوش شایگان با بنیاد مطالعات ایران: ۱۷).

عدم درک پیوستگی هستی اجتماعی دانشگاه با حکومت توسعه‌گرایی پهلوی باعث می‌شد دانشگاهیان، حکومت را از خود بیگانه بدانند و هر عمل و رفتاری که از سوی نظام سیاسی وقت صادر شود، از سوی آن‌ها محکوم می‌شد. در موارد متعدد، چالش بین اساتید و دانشجویان نیز متأثر از همین وضعیت بود و دوقطبی شدن مفرط فضای سیاسی باعث بروز رفتارهای خشن از سوی دانشجویان می‌شد. البته دانشجویان سیاسی و نیز چپ‌گرا که بیش از دیگران تحت تأثیر جو ضد امپریالیستی حاکم بر کشور بودند، بیشتر از سایرین مستعد اعمال خشونت در دانشگاه بودند: «هادی بنده خدا لنگرودی [از دانشجویان دانشگاه پلی‌تکنیک] که در جریان سیاهکل اعدام شد، در کلاس مستر جک که استاد زبان انگلیسی بود چاقو کشید تا او را با چاقو بزند که قاضی‌زاده او را از پشت می‌گیرد. بنده خدا لنگرودی به مستر جک گفته بود تو اجنبی هستی، مزدوری، جاسوسی. البته قاضی‌زاده معتقد بود که مستر جک به او نمره نداده بود و او از این راه وارد شده بود. اما تبریزی به یاد می‌آورد بنده خدا بارها گفته بود مستر جک از طرف اینتلیجنت سرویس است و باید ترتیبش را داد» (عبدی، ۱۳۹۳: ۱۱۲).

این غرب‌ستیزی باعث می‌شد که به عنوان مثال، در دانشگاه پلی‌تکنیک دانشجویان، خصوصاً دانشجویان چپ‌گرا با اساتید و آموزش زبان انگلیسی خصومت پیدا کنند. چرا که اکثر این اساتید آمریکایی بودند: «یکی از دانشجویان سر کلاس زبان انگلیسی یک خانم آمریکایی گفت که خانم دکتر دری (رئیس دپارتمان زبان انگلیسی) عضو سازمان سیاست و مأمور آمریکاست. چرا باید سر کلاس او بنشینیم و کلاس را تعطیل کرد (همان: ۱۸۰).

آن‌چه چنین اتهام‌زنی‌هایی را موجه و قابل باور جلوه می‌داد، این باور رایج بود که افراد یا به جبهه حق تعلق دارند و یا به جبهه باطل؛ و فهم تعلق افراد به هرکدام از این دو جبهه نیز بسیار آسان بود. داشتن مناسبات و روابط دوستانه یا کاری با کسانی که دشمن تلقی می‌شوند، نشانه و شاخصی بود برای فهم این‌که خود این افراد نیز دشمن و غیر خودی هستند. چرا که هیچ شکلی از ایجاد مناسبات و روابط با کسی که دشمن تلقی می‌شود مشروع و مجاز نبود:

«یک بار هویدا برای صحبت در مورد مسائل دانشگاه من و عده‌ای دیگر را دعوت می‌کند که سه‌شنبه شب بروید آن‌جا شام بخورید... من گفتم ما نمی‌آییم سه‌شنبه شب. گفت چرا؟ گفتم اگر ما بیاییم توی دفتر شما با شما شام بخوریم بچه‌های دانشگاه خیال می‌کنند ما با حکومت ساخته‌ایم بدنام می‌شویم. فوراً به داداش پور گفت خط بزن داداش پور، این‌ها را نمی‌خواهم روی‌شان را ببینم» (مصاحبه هما ناطق با بنیاد مطالعات ایران: ۱۳).

ناطق به عنوان یک استاد چپ‌گرا و سایر همکارانش، ترجیح می‌دهند ریسک ملاقات با نخست‌وزیر را نپذیرند. چرا که نمی‌توانند برای این کارشان پاسخی درخور برای دانشجویان داشته باشند. فارغ از این‌که موضوع این گفتگو چیست و انگیزه اساتید دانشگاه از ملاقات با نخست‌وزیر چه بوده است، این ملاقات مایه رسوایی اساتید دانشگاه می‌شود. چرا که صرف گفتگو با نخست‌وزیر آن‌هم در دفتر کارش، نشانه سازش‌کاری و خیانت است؛ تا جایی که فردی مانند هما ناطق با سوابق توده‌ای‌اش نمی‌تواند خود را از چنین اتهامی مبرا کند. این فضای دوقطبی در عین حال که خطوط مبارزه را مشخص می‌کرد، تصویری دقیق و بی‌ابهام از خودی و غیر خودی نیز ترسیم می‌نمود.

دانشجویان حتی رابطه دوستانه‌شان را نیز از این زاویه به دقت رصد می‌کردند تا شائبه هیچ نوع همکاری با مسئولان دانشگاه پیش نیاید. چرا که هرگونه همکاری و تعامل، نشانه سازش و پشت کردن به دوستان محسوب می‌شد:

«یکی از دانشجویان برای کار دانشجویی و کسب درآمد طبق اطلاعیه به اتاق ماشین لباسشویی در زیرزمین خوابگاه می‌رود و مشغول به کار می‌شود. اما سایرین آن را نشانه پیوستگی او با مدیر خوابگاه می‌دانند که خبرچین ساواک بود» (عبدی، ۱۳۹۳: ۲۵۹).

این فضای دوقطبی باعث می‌شد هر کسی، حتی کسانی که خود را مخالف و منتقد رژیم می‌دانستند، به راحتی متهم به همکاری با رژیم شوند. چرا که هر کس در شبکه روابط موجود نقشی به عهده می‌گرفت، در مظان اتهام همکاری با حاکمیت و پشت‌کردن به مردم قرار می‌گرفت. هما ناطق با این‌که جزء افراد منتقد و چپ‌گرا در دانشگاه به حساب می‌آمد، اما از سوی دانشجویان به همکاری با رژیم متهم می‌شد:

«یک اعلامیه هم درآمد... از سردمداران چریک‌های فدایی خلق که آن وقت حمید مؤمنی بود که آقا در دانشگاه یک عده استاد هستند که نقاب چپی دارند و این‌ها و یک سازش‌کار است با رژیم: مثل ناصر پاکدامن مثل نمی‌دانم حمید عنایت، اسم من نبود توپش. و یا داریوش آشوری... این‌ها را از دور و بر خودتان دور کنید. درست است که اسم من نبود ولی همان وقتی که اعلامیه پخش شد توی این دانشگاه، شاگردها فشار آوردند که یک خورده موضع خودت را روشن کن! می‌گفتند اگر این‌ها توی درس‌های‌شان حرف سیاسی زدند برای این بوده که ساواک تحمل می‌کرده... پس چپ افراطی ما را بویکات کردند اصلاً. رژیم هم از خدا خواسته بود. دو تا اعلامیه درآمد... این‌ها علیه من و سیمین دانشور بودند که یکی را ساواک داد و یکی چپی‌ها... که از شاگردان خود من بودند آن‌ها دادند» (مصاحبه هما ناطق با بنیاد مطالعات ایران: ۱۳).

تصور دانشجویان از شرایط حاکم بر کشور چنان دوقطبی بوده که برای‌شان قابل تصور نبوده که کسی بتواند از درون سیستم نگاه انتقادی به آن داشته باشد. آن‌ها تصور نمی‌کردند نظام سیاسی حاکم قادر به تحمل منتقد در درون خودش باشد و به همین دلیل، هرگونه انتقاد از وضعیت موجود از درون نظام قدرت را توطئه‌ای بر ضد خودشان می‌دانستند. چریک‌های مسلح برای این‌که توجیه مناسبی برای عملکرد و جهت‌گیری افراطی خود داشته باشند، باید وضعیت موجود را به مراتب سیاه‌تر و ویران‌تر از آن‌چه که هست بازنمایی می‌کردند تا همدلی و همراهی سایر فعالان سیاسی و نیز اقشار مختلف جامعه را به دست آورند و برای تحمل سختی‌ها و محرومیت‌های پیش‌رو، انگیزه موجهی داشته باشند (نخعی، ۱۳۹۵: ۳۵۸). البته چنین موضع‌گیری‌هایی صرفاً ناشی از بی‌اعتمادی دانشجویان فدایی به نظام سیاسی وقت نبود و استراتژی دیالکتیکی آن‌ها، در دامن‌زدن به این تحلیل‌ها و موضع‌گیری‌ها و تشدید فضای دوقطبی حاکم بر دانشگاه‌ها نقش داشت. فرخ نگهدار از اعضای سازمان فداییان خلق راه‌رهایی و پیروزی را در تشدید تقابل و تعمیق تضادها جستجو می‌کرد:

«در آن دوران من فکر می‌کردم که تعمیق شکاف‌های موجود در جامعه بشری می‌تواند به نفعی شر و پیروزی خیر بی‌انجامد و برای این کار برای این تحول لزوماً باید به قهر متوسل شد. تعبیر عملی این ایده کلی در شرایطی که ما قرار داشتیم این بود که دیگری را که علیه ما بوده و فکر می‌کردیم که دشمن ماست باید به زور یا با اعمال قهر از صحنه سیاسی راند و نیروهای مدافع انقلاب را پیروز کرد. در همین جا برمی‌گردم به مفهوم آزادی که آزادی تصویری که ما ازش داشتیم توأم با حذف دیگری از صحنه سیاسی یا حیات اجتماعی بود» (نگهدار فرخ، دسترسی در ۱۳۹۹/۱۰/۱۰، https://www.youtube.com/watch?v=FGfgV_7CC5c).

بر این اساس، هر تصمیم‌گیری یا عملی، به دلیل صرف انتسابش به نظام سیاسی حاکم، نوعی توطئه تلقی می‌شد که باید از آن اجتناب شود. به عنوان مثال، در مقطعی دانشجویان دانشگاه پلی‌تکنیک، خصوصاً دانشجویان چپ‌گرا به این نتیجه رسیده بودند که رژیم می‌خواهد آن‌ها سرگرم درس باشند و وارد سیاست نشوند تا فساد پیش برود. این تصور هم باعث افت محسوس علمی دانشجویان شد و هم تقلب را رواج داد و هم این انتظار در دانشگاه به وجود آمد که اساتید

باید در نمره دادن به دانشجویان تسامح بیشتری به خرج دهند (عبدی، ۱۳۹۳: ۱۷۹). هما ناطق نیز به یاد می‌آورد که به دلیل توصیه به کتاب‌خوانی و مطالعه، از سوی دانشجویانش به ترویج پهلویسم و همکاری با ساواک متهم می‌شده است (مصاحبه هما ناطق با بنیاد مطالعات ایران: ۱۳). در وضعیتی که هر اتفاق و پدیده‌ای رنگ و بوی سیاسی می‌گیرد، معمولی‌ترین خواسته‌ها و مطالبات یک نهاد یا سازمان از اعضایش می‌تواند توطئه‌ای خطرناک جلوه کند که باید به هر قیمتی از آن اجتناب کرد. این در حالی است که هرگونه فاصله‌گرفتن از نظم موجود فضیلتی انکارناپذیر محسوب می‌شد. به همین دلیل، اساتیدی که در کلاس مواضع سیاسی مخالفت‌آمیز اتخاذ می‌کردند مورد علاقه دانشجویان بودند و از کلاس‌های شان استقبال می‌شد:

«متأسفانه بعضی اوقات وضع اجتماعی و سیاسی استاد می‌چربید بر سوادش، یعنی چون وابستگی به فلان دسته بود، طرز تفکر را داشت می‌گفتند استاد خیلی خوبی است، در صورتی که یک کس دیگری که اصلاً جنبه سیاسی نداشت ولی سوادش بیشتر بود، آن را توی استاد‌های جامعه‌شناسی هم آدم‌هایی، استاد‌هایی بودند که به این دلیل خیلی مشهور شده بودند در ایران ولی سوادشان اصلاً مطرح نبود. چون جزو مخالفین طرز تفکر آن روز بودند بچه‌ها خوش‌شان می‌آمد، یعنی از آدم مخالف خوش‌شان می‌آمد بچه‌ها» (مصاحبه جمشید بهنام با بنیاد مطالعات ایران: ۳۷).

این مخالفت تبدیل به فرم غالب مناسبات و روابط دانشجویان با یکدیگر و با اساتید شده بود؛ بدون این که لزوماً واجد محتوای تحلیلی و انضمامی مشخصی باشد:

«دانشجوی ایرانی این قدر مخالف این دستگاه بود که هیچ چیزی را حاضر نبود که قبول بکند. هیچی، جو عجیبی بود. یعنی جو مخالفت تام با این دستگاه» (مصاحبه امیر گنج‌بخش با بنیاد مطالعات ایران: ۷).

از بین رفتن مشروعیت علمی نهاد آموزش عالی، و تفسیر و تحلیل رویدادها به میانجی دوقطبی‌های سیاسی برساخته شده، باعث می‌شد امور صنفی نیز رنگ و بوی سیاسی به خود بگیرد و دانشجویان برای حل مسائل صنفی به موضع‌گیری‌های سیاسی رو آورند. ترجمه امور صنفی به امور سیاسی باعث می‌شد دانشجویان زودتر به خواسته‌های خود برسند و با توجه به حساسیت برانگیز بودن امور سیاسی، امکان پیگیری چنین خواسته‌هایی بهتر و بیشتر فراهم می‌شد. از سوی دیگر، انتقال آنتاگونیسم سیاسی به مطالبات صنفی، باعث می‌شد حقانیت خواسته‌های دانشجویان مضاعف شود و هزینه مخالفت با آن به قدری بالا رود که امکان رد کردن آن به حداقل برسد. ترجمه امر صنفی به امر سیاسی، هم از پیچیدگی و ابهامات خواست دانشجویان می‌کاست و هم آن‌ها را برای پیگیری خواسته‌های شان مصمم‌تر می‌کرد. پیگیری مطالبات صنفی به کمک انگ‌زنی‌های سیاسی، فضای دانشگاه را به شکلی کاذب سیاسی می‌کرد و دانشجویان را در مقابل نظام سیاسی قرار می‌داد.

به عنوان مثال، در سال تحصیلی ۲۹-۱۳۲۸ ه.ش. در آموزشگاه پرستاری دانشگاه تهران، درگیری و مشاجره‌ای بین پرستاران لیسانسیه و دو تن از معلمین پرستاری به نام میس کندی و میس وات رخ داد که از انگلستان برای آموزش دانشجویان به ایران آمده بودند. رفتار خشن و توهین‌آمیز این دو سرپرستار با دانشجویان باعث نارضایتی آن‌ها می‌شد و آن‌ها به این وضعیت معترض بودند. یک روز میس وات دانشجویی به نام خانم نجابت را به شدت مورد توهین قرار داد و گیس بلند دختر را کشید و او را از آموزشگاه بیرون انداخت. این اتفاق به اعتراض دانشجویان منجر می‌شود و چند تن از دانشجویان به مدت سه روز اقدام به اعتصاب غذا کردند. دانشگاه نیز در واکنش به این کار پنج نفر از دانشجویان را اخراج کرد. اعتراضات شدید دانشجویان به میس وات فایده چندانی نداشت و چند نفر از دانشجویان از دانشکده اخراج شدند و چند نفر نیز با دادن تعهدنامه اجازه یافتند به تحصیل خود ادامه دهند:

«موفقیت میس وات در این مبارزه او را برای گسترش فعالیت خود در بخش‌های بیمارستانی گستاخ‌تر کرد تا جایی که به تمام بخش‌های بیمارستان «پهلوی» از جمله بخش

جراحی دستورات مختلفی می‌داد. با اوج‌گرفتن مبارزات ضد انگلیسی، دانشجویان پرستاری نیز به دانشگاه اخطار کردند که در جنب بیمارستان «پهلوی» کانون خطرناک جاسوسی به وسیله میس وات و میس کندی درست شده است که بالأخره دستگاه سازمان خدمات اجتماعی مجبور به تعویض آن‌ها و جانشین کردن مدیر پرستار ایرانی به جای آن‌ها گردید» (ضیاء ظریفی، ۱۳۹۵: ۹۱).

رفتار ناشایست میس وات با دانشجوی پرستاری قابل توجیه نیست و رفتار غیر همدلانه دانشگاه نیز به خشم دانشجویان دامن می‌زند. دانشجویان پس از مواجه شدن با این نامالیقات و شکست خوردن از میس وات، به حربه سیاسی متوسل می‌شوند و پس از آن میس وات نه به اتهام رفتار ناشایست با دانشجویان، بلکه به اتهام انگلیسی بودن از کار برکنار می‌شود. به گفته ضیاء ظریفی:

«در روزهایی که ملت ما درگیر مبارزه با شرکت غاصب نفت بود، طبعاً رفتار این پرستاران مایه آزار روحی دانشجویان بود» (همان: ۹۰).

نقل قول‌هایی از این دست نشان می‌دهد که اختلاف دانشجویان با میس وات از ابتدا ناشی از نارضایتی سیاسی از اوضاع و احوال کشور بوده که به تدریج با مسائل و خواسته‌های صنفی آمیخته شده است. نارضایتی دانشجویان از شرکت نفت ایران و انگلیس، به تمام انگلیسی‌ها تسری یافته و توجیه این نفرت و بیزاری نیز انگلیسی بودن میس وات است. بنابراین در یک دور باطل، نارضایتی سیاسی دانشجویان یکی از انگیزه‌های پنهان درگیری با میس وات است و نارضایتی صنفی دانشجویان از نحوه برخورد میس وات با یک حربه سیاسی حل و فصل می‌شود. فضای ملتهب سیاسی کشور این فرصت را برای دانشجویان فراهم می‌آورد که در صورت عدم موفقیت در به کرسی نشاندن خواسته‌های صنفی‌شان، راه ترجمه این خواسته‌ها به اعتراضات سیاسی را بیازمایند. استفاده از تابوهای سیاسی و خط قرمزهای امنیتی، جایی برای مقاومت مقامات بالا باقی نمی‌گذارد و میس وات از کار برکنار می‌شود. پیروزی دانشجویان در این مبارزه نشان می‌دهد که کاستی‌های نهادی و سازمانی و فراهم نبودن شرایط برای پیگیری مطالبات صنفی و مدنی می‌تواند به سیاسی شدن وضعیت و رادیکال شدن کنش‌گران بی‌انجام؛ رادیکال شدنی که همواره خواستار هدفی است که آن را به زبان نمی‌آورد و از اموری مشروعیت‌زدایی می‌کند که هدف اصلی نارضایتی‌اش نیست.

در موارد متعدد دیگر نیز ترجمه مطالبات صنفی به امر سیاسی، به تشدید اعتراضات دانشجویی می‌انجامید. در سال ۴۸ ه.ش. دولت اقدام به گران کردن بلیت اتوبوس‌های درون شهری کرد؛ اقدامی که با اعتراض و اعتصاب شدید دانشجویان روبرو شد و در نهایت نیز دولت با عقب‌نشینی از تصمیم خود، قیمت بلیت را به میزان قبل برگرداند. این اعتراض که حتی پشتیبانی مردمی را نیز به همراه داشت، با شعارهای سیاسی همراه شد و دانشجویان برای توجیه اعتراض خود از زبانی سیاسی بهره گرفتند که ارتباط مستقیمی با مسئله به وجود آمده نداشت:

«در ماجرای اعتراض به گران شدن نرخ بلیت اتوبوس در ۲ اسفند ۴۸ دانشجویان دانشگاه تهران شعار می‌دادند «این رنگ سرخ واحد باشد ز خون ملت... از خون جوانان وطن لاله دمیده» (اسنادی از جنبش دانشجویی در ایران، جلد اول، سند ۸۹: ۳۶۲).

در ۴ اسفند ه.ش. نیز اعلامیه‌ای در دانشگاه پلی‌تکنیک منتشر شد که یکی از مفادش این بود:

«ای هم‌وطن برای جواب‌گویی به این همه زورگویی فرمانروایان خون‌خوار ایران یک مرتبه بیایید و برای برهم ریختن یکی از هزاران مقاصد پلید این وطن‌فروشان از سوار شدن به اتوبوس واحد خودداری کنیم» (همان: ۳۷۹).

گزارش‌های مربوط به این دوره نشان می‌دهد که این افزایش قیمت برای مردم مشکلات اقتصادی قابل توجهی به وجود آورده و اعتراض به این افزایش قیمت منطقی و موجه بوده است. اما دانشجویان به اعتراض صنفی بسنده نکردند و برای موجه جلوه دادن اعتراض خود به زبانی سیاسی متوسل شدند که اعتراض به گرانی بلیت اتوبوس را به عرصه نبرد حق و باطل و میدان شهادت‌طلبی و مبارزه با استعمار تبدیل کرد. این تصمیم نادرست مدیریتی به عملی خائنانه تعبیر شد

که هدفش تسلیم وطن به دشمنان است و تحریم اتوبوس‌های شرکت واحد، عملی برای حراست از وطن در برابر خائنان به این کشور قلمداد گردید. چنین تعابیری ظرفیت بیشتری برای بسیج عمومی دارند؛ اما می‌توانند به سهولت افکار عمومی را از موضوع اصلی منحرف کنند. دانشجویان بهای گران شدن قیمت بلیت اتوبوس را به خاک افتادن جوانانی می‌دانستند که خون‌شان جای جای وطن را رنگین کرده و سرخ‌رنگ بودن اتوبوس‌های خط واحد را به کنایه، نشانه‌های چنین جنایتی می‌دانستند. آن‌ها حمایت از مردمی را که به واسطه نرخ جدید بلیت متضرر می‌شدند وظیفه خود می‌دانستند. اما این وظیفه را از طریق ایجاد شکافی آنتاگونیستی بین دولت و ملت به انجام رساندند.

در حاشیه اعتراضاتی که در سال ۴۹ ه.ش. به تغییرات آموزشی اعمال شده در دانشگاه تهران رخ می‌دهد نیز شاهد چنین شکلی از ترجمه امور صنفی به امور سیاسی هستیم. این اعتراضات که در آستانه برگزاری امتحانات در آذر ماه شروع شد، فضای دانشگاه را به شدت متشنج کرد و دانشجویان دانشکده‌های ادبیات، حقوق، علوم و فنی به آیین‌نامه جدید امتحانات اعتراض کردند. این اعتراضات که ابتدا با تظاهرات محدود در دانشکده‌ها و شکستن تابلوی اعلانات و پخش اعلامیه و گفتگو با رییس دانشگاه، دکتر عالیخانی آغاز شد، در نهایت تا آن‌جا پیش رفت که:

«در تاریخ ۴۹/۹/۱۴ در داخل دانشگاه در حدود ۳۵۰ نفر از دانشجویان دانشکده‌های ادبیات و علوم و چند نفر از دانشکده فنی شعارهایی از قبیل (عالیخانی مزدور است باید اعدام گردد- گنجی را از دانشگاه بیرون کنید - مرگ بر این نظام آموزشی- دانشجویان زندانی را آزاد کنید و غیره) می‌دادند (همان، سند ۱۲۰: ۴۲۹).

اعتراض دانشجویان به برنامه امتحانی، باعث می‌شود که حکم اعدام عالیخانی به‌عنوان مزدور صادر شود. جالب است که در همان روز اعلامیه‌ای در دانش‌سرای عالی پخش می‌شود که به‌موجب آن، مأمورین انتظامی سه نفر از دانشجویان دانشکده فنی را کشته‌اند. در این اعلامیه دانشجویان به اعتصاب در روز ۴۹/۹/۱۶ دعوت می‌شوند (اسنادی از جنبش دانشجویی در ایران، جلد اول، سند ۱۲۰: ۴۲۹). به‌نظر می‌رسد نویسندگان اعلامیه در پی بازسازی خیالی واقعه ۱۶ آذر در آستانه سالگرد آن بوده‌اند و اعتراضات دانشجویی در دانشگاه تهران فرصتی برای آن‌ها فراهم کرده تا تکرار آن جنایت را به مأمورین انتظامی نسبت دهند (در ۲۵ آذر نیز در دانشکده پلی تکنیک حدود ۱۵۰ نفر دانشجو شعارهایی از این قبیل (دادگاه نظامی ۱۷ نفر را به اعدام محکوم کرده برای نجات جان آنان به مبارزه برخیزید- ۱۷ نفر مبارز در انتظار اعدام- و...) می‌دادند (همان، جلد اول، سند ۱۷۲: ۴۷۷). در حالی که چنین اتفاقی صحت نداشته است.

وقایع این دور از اعتراضات دانشجویی ادامه می‌یابد. در تاریخ ۴۹/۹/۱۵:

«گروهی از دانشجویان که عده آن‌ها در حدود ۳۰۰ نفر بوده و به علت دیر مراجعه‌کردن در نیمسال جاری موفق به ثبت نام نشدند، در تظاهرات شرکت نموده و شعار «عالیخانی مزدور است باید اعدام گردد» را این‌ها بر سر زبان‌ها انداختند (اسنادی از جنبش دانشجویی در ایران، جلد اول، سند ۱۲۶: ۴۳۴)... در ۴۹/۹/۲۳ نیز دانشجویان تظاهرکننده که به طرف دانشکده ادبیات رفته بودند در ساعت ۱۸:۳۰ قصد ورود به این دانشکده را داشتند که با ممانعت مسئولین دانشکده مواجه و در نتیجه شیشه آن را شکسته و وارد محوطه دانشکده شده و درب یکی از کلاس‌ها را که استاد مشغول تدریس بوده شکسته و چراغ‌ها را خاموش نموده‌اند و به‌صورت یک دانشجوی آمریکایی که در کلاس بود تف انداختند و او را کتک زدند (همان، سند ۱۵۹: ۵-۴۶۴).

اگرچه منشاء این اعتراضات صنفی بود و دانشجویان به روند برگزاری امتحان و ثبت نام اعتراض داشتند، اما برای به گوش رساندن صدای اعتراض خود، از ظرفیت شکاف‌های سیاسی موجود در کشور حداکثر بهره‌برداری را به عمل می‌آوردند. کاتوزیان یکی از مؤلفه‌های مهم فرهنگ سیاسی در دوران پهلوی دوم را توهم توطئه می‌داند (کاتوزیان، ۱۳۹۸). در فضای جنگ سرد و در موقعیتی که قدرت‌های بیگانه مانند انگلستان و آمریکا در ایران نفوذ داشتند، این تصور که پشت همه امور و رخدادها باید دست پنهان قدرت‌های توطئه‌گر را جستجو کرد، به باوری رایج و شایع تبدیل شده بود که از شاه گرفته تا

پایین‌ترین رده‌های اجرایی/سیاسی کشور با استناد به آن به تحلیل و تفسیر پدیده‌ها می‌پرداختند. اعتراضات دانشجویی نیز از این قاعده مستثنی نبود و به خواسته‌های صنفی خود مشروعیت سیاسی می‌داد. کتک زدن دانشجوی آمریکایی و پیوند زدن اعتراض به نحوه برگزاری امتحانات به آمریکاستیزی و صدور حکم اعدام برای رییس دانشگاهی که مزدور است، نشان می‌دهد که یکی از ترفندهای دانشجویان برای رسیدن به خواسته‌های خود، تشدید تنش‌ها و اختلافات موجود بوده است. اگرچه سیاسی‌کردن خواسته‌ها و مطالبات، شانس موفقیت دانشجویان را بالا می‌برد، اما به خدشه‌دار شدن استقلال نهادی دانشگاه و بی‌اهمیت جلوه دادن امور صنفی می‌انجامید.

ترجمه مطالبات صنفی به اعتراض سیاسی باعث می‌شد سیاسی‌شدن دانشجویان به فرایندی سیال و بی‌شکل تبدیل شود که هیچ عکس‌العمل و اقدامی نمی‌توانست نارضایتی و خشم آن‌ها را فروبنداند. اگرچه منشاء اولیه اعتراض، مسائل صنفی بود، اما ترجمه این نارضایتی به اعتراض سیاسی باعث محو شدن انگیزه اولیه اعتراض می‌شد. کم‌رنگ شدن انگیزه اولیه اعتراض و تسری یافتن آن به حوزه‌های دیگر مانند سیاست، باعث می‌شد میلی سیال و بی‌شکل به اعتراض در دانشجویان شکل بگیرد که هیچ مصالحه یا معامله‌ای نمی‌توانست به میل به اعتراض پایان دهد. در چنین وضعیتی، اعتراض سیاسی به میلی هیستریک تبدیل می‌شود که فاقد یک ابژه نهایی است و برای مطالبات سیاسی جدید پایانی قابل تصور نیست. سوژه‌های سیاسی هیستریک همواره چیزی غیر از آن‌چه مطالبه می‌کنند می‌خواهند و رسیدن به خواسته‌هایشان نه تنها آن‌ها را راضی نمی‌کند بلکه بر نارضایتی‌شان می‌افزاید و باعث می‌شود طرحی جدید برای خواست و مطالبه‌ای جدید در سر پروراندند. استفاده هیستریک از زبان سیاست، با تشدید تقابل منافع، مداخله دانشجویان در امور مختلف را موجه‌تر جلوه می‌دهد.

در جریان اعتراضات یاد شده، در نهایت مسئولین دانشگاه با خواسته‌های دانشجویان همراهی کردند و مانند موارد مشابه، دانشجویان امتیازات مورد نظر خود را به دست آوردند. اما پیروزی در این مبارزه، دانشجویان را راضی نمی‌کند و آن‌ها به اعتراض خود ادامه می‌دهند:

در تاریخ ۴۹/۹/۲۸ رئیس دفتر دکتر گنجی رئیس دانشکده حقوق به میان دانشجویان می‌آید و می‌گوید کلیه دانشجویان زندانی آزاد شدند و اخراجی‌ها هم برمی‌گردند و در مورد برنامه امتحانات هم با دانشجویان مشورت خواهد شد. ولی چند نفر سر و صدایشان بلند می‌شود که دروغ می‌گویید و همه آزاد نشده‌اند. با سر و صدا از دانشکده حقوق بیرون می‌آیند و همان شعارهای قبلی را می‌دهند. در این میان عده‌ای از دانشجویان به مخالفت با شعاردهندگان برخاستند و گفتند حالا که دانشگاه حاضر به انجام خواسته‌های ما شده چرا نمی‌گذارید درس‌مان را شروع کنیم و نزدیک بود که زدوخورد شدید بین دانشجویان درگیرد (اسنادی از جنبش دانشجویی در ایران، جلد اول، سند ۱۷۸: ۳-۴۸۲).

با هیستریک شدن مبارزه سیاسی، اعتراض هدف و خواسته مشخص را از دست می‌دهد و اعتراض برای اعتراض به هدف نهایی تبدیل می‌شود. در اسفند ۴۹ در دانشکده پزشکی دانشگاه تهران، اعتراضاتی به راه می‌افتد که از همین منطق هیستریک تبعیت می‌کند. در این سال تحصیلی در برخی از جراید چنین اعلام شد که دانشگاه در نظر دارد سال‌های آموزش پزشکی را محدودتر کند تا بتواند در مدت محدودتری پزشک تحویل جامعه دهد و تا حدی از میزان نیازمندی جامعه کم شود:

برخی دانشجویان به غلط شایع کردند که دولت می‌خواهد از حالا به بعد رشته تخصصی را از بین ببرد. می‌خواهد حکیم‌باشی تحویل جامعه دهد. از رفتن دانشجویان به خارج از کشور جهت گذراندن دوره تخصصی جلوگیری خواهد نمود. در بخش‌ها اختیارات انترن‌ها را می‌خواهند حذف کنند و انترن‌ها را توسری خور آسیستان‌ها خواهند نمود و شایعات دیگر از آن جمله که حقوق انترن‌ها را قطع خواهند کرد (اسنادی از جنبش دانشجویی در ایران، جلد دوم، سند ۲۱۹: ۵۶۳).

همین شایعه به دست‌مایه‌ای برای اعتصاب و به تعطیلی کشاندن کلاس‌ها منجر شد. در حالی‌که مسئولین دانشکده در چند نوبت به دانشجویان توضیح دادند که این شایعات واقعیت ندارد و قرار نیست چنین تغییراتی در نظام آموزشی ایجاد شود. اما عده‌ای از دانشجویان به اعتراض و اعتصاب ادامه دادند و ادعای مسئولین دانشگاه را قبول نمی‌کردند:

«دانشجویان بی‌طرف از [دانشجویان معترض] می‌پرسیدند شما چه چیزی فهمیدید و چه چیزی دستگیرتان شد؟ پاسخ می‌شنیدند ای بابا تو مگر کر شده‌ای همه می‌دانند تو نمی‌دانی؟ و جواب درستی نمی‌دادند و قصدشان این بود که نگرانی و ناراحتی همه جا شدیدتر شود. تا این‌که یکی از استادان از طرف دانشکده پزشکی به میان دانشجویان سال ششم پزشکی و عده‌ای از دانشجویان سال‌های دیگر پزشکی که حضور داشتند آمد و گفت هیچ چیزی تغییر نکرده و حقوق آن‌ترن‌ها پرداخت خواهد شد و گوش به شایعات ندهید و هر اقدامی هم که از طرف دانشکده پزشکی انجام گیرد به خیر و صلاح شما خواهد بود. باز هم چپی‌های نامبرده با فریاد و جنجال گفتند شما دروغ می‌گویید و نگذاشتند از این گفتگو نتیجه‌گیری شود و کار اعتصاب پایان پذیرد. تا این‌که اعتصاب دانشجویان دانشکده فنی شروع شد باز هم همین چپی‌ها داخل دانشجویان دانشکده فنی شدند و در دادن شعارها و سر و صداها با آن‌ها شرکت نمودند» (همان: ۵۶۴).

ساواک در بولتنی که به تاریخ ۵۰/۷/۸ در مورد علل ناراضی‌ت و انحراف محصلین و معلمین منتشر کرده، ایدئولوژی کمونیسم (به ویژه نوع چینی آن که انقلاب و اقدامات قهرآمیز را توصیه می‌کند و افکار آنارشیستی چپ جدید) را عامل مهمی می‌داند که در بین جوانان پرشور و پرخاشگر به صورت نمونه و شیوه‌ای قهرمانی درآمده و اذهان آنان را به فعالیت‌های مضره حاد (بدون داشتن هدف مشخص و معین) معطوف ساخته است (همان، سند ۲۳۳: ۶۰۴). مسلماً مخالفت رژیم با کمونیسم و جبهه‌گیری‌اش در برابر بلوک شرق در ارائه چنین تحلیل‌هایی نقش مهمی داشته است؛ اما به نظر می‌رسد عملکرد چپ‌گرایان نیز چنین ادعاهایی را تأیید می‌کند و ایدئولوژی مد نظر آنان چنین شکلی از اعتراض همیشگی را توصیه می‌کرده است. چنین شکلی از اعتراضات چنان شایع و فراگیر بوده که دکتر جدابابایی رییس دانشگاه پلی‌تکنیک در نامه‌ای به تاریخ ۵۰/۱۰/۸ با عنوان «طرح مقدماتی برای رفع اساسی مشکل پلی‌تکنیک تهران» تذکر می‌دهد که بهانه‌جویی و اعتصاب دانشجویان در دانشکده پلی‌تکنیک شکل مزمن به خود گرفته است که به نظر می‌رسد برای رفع آن باید از روش‌های غیر معمول و قاطع و بر اساس طرح و برنامه‌های دقیق و هماهنگ استفاده به عمل آید (همان، سند ۲۴۲/۲: ۶۵۴). تبدیل شدن اعتراض به امری مزمن نشان می‌دهد که دانشجویان برای واکنش نشان دادن نسبت به وقایعی که در دانشگاه در جریان بوده است، همواره یک انتخاب سیاسی مشخص داشته‌اند و آن اعتصاب و برگزاری تجمعات اعتراضی بوده است.

ترجمه امور صنفی به مناقشات سیاسی، راهی برای شانه خالی کردن از بار مسئولیت نیز بوده است و حتی در مواردی اساتید دانشگاه نیز از این ترفند استفاده می‌کردند. در سال تحصیلی ۵۱-۵۰ ه.ش. دانشجویان رشته علوم اجتماعی نسبت به عملکرد استادی به نام خسرو خسروی به شدت معترض شده بودند:

«این استاد در خرداد ماه گذشته بیش از ۳۰۰ برگه امتحانی جامعه‌شناسی روستایی را در یک شب صحیح کرده، به ۵۰ درصد نمره (ه) داده و بقیه (د) و به ندرت (ج و ب) گرفته‌اند. هر ورقه بین ۳ تا ۵ صفحه بوده و معلوم نیست چگونه بیش از ۱۰۰۰ صفحه را در یک شب خوانده است. دانشجویان خوب هم که همیشه نمره خوب می‌گرفتند در این درس نمره پایین گرفته‌اند. یکی از دانشجویان ممتاز به نام محمود امتیاز نزد استاد می‌رود و انگیزه این رفتار را می‌پرسد و استاد پرخاش‌کنان می‌گوید: «در مملکتی که این قدر حق شما را می‌خورند و صدای شما در نمی‌آید چگونه به خاطر دو واحد درسی شکایت می‌کنید». خانم شکوه امیری قائم هم که درس نظام ارضی را از این استاد در ۱۰/۲۴ نمره (د) گرفته وقتی

به استاد اعتراض می‌کند، استاد جواب می‌دهد: «خانم تقصیر از من نیست. نظام سیاست مملکت شما، دانشگاه شما خراب است». (بنده شنیده‌ام این استاد سال‌ها زندان بوده) (همان، سند ۳۸۲: ۳-۸۰۲).

استاد مربوطه بی‌توجهی به وظایفش به عنوان یک استاد را ناشی از اشکالات وارد به نظام سیاست کشور می‌داند و اعتراض دانشجویان به عملکردش را وارد نمی‌داند؛ چرا که کشور در سطح کلان مشکلات متعددی دارد و تا آن مشکلات حل نشود، کسی نباید به او اعتراض کند. بهانه کردن مشکلات سیاسی کشور برای عمل نکردن به بدیهی‌ترین وظایفی که به عهده یک استاد دانشگاه است، از یک مسئله صنفی که باعث نگرانی و اعتراض دانشجویان شده، یک مسئله سیاسی می‌سازد. این که در گزارش اشاره شده که استاد مزبور سال‌ها در زندان بوده، می‌تواند شهادی بر این واقعیت باشد که سرخوردگی سیاسی این استاد نیز نقش مؤثری در سیاسی تفسیرکردن مسائل صنفی داشته است. چنین وقایعی در سایر دانشگاه‌ها نیز رخ داده است. در تاریخ ۵۰/۹/۲ در دانشگاه پلی تکنیک:

«تعداد ۲۸۰ نفر از دانشجویان انستیتوی برق و راه و ساختمان و نساجی در اعتراض به اخراج دو تن از استادان از حضور در کلاس خودداری کردند. چون می‌گفتند این دو صرفاً به خاطر اختلاف نظر شخصی با رئیس پلی تکنیک برکنار شده‌اند؛ با این که تحصیل کرده اروپا بودند و در اوقات بیکاری خود مطالعه می‌کردند. در تاریخ ۵۰/۹/۳ دانشجویان مجدداً این تقاضا را مطرح کردند و مذاکره با اولیای دانشگاه به نتیجه نرسید. از بعدازظهر ۵۰/۹/۶ کلیه دانشجویان پلی تکنیک از شرکت در کلاس خودداری و با دادن شعارهای سیاسی در محوطه دانشگاه اجتماع و سپس پراکنده شدند (همان، سند ۲۳۸: ۶۴۲).

اعتراض دانشجویان پلی تکنیک شباهت زیادی به اعتراض دانشجویان دانشگاه تهران به رفتار ناشایست میس وات با دانشجویان لیسانسیه پرستاری دارد. پس از آن که اعتصاب و گفتگو با مسئولین دانشگاه به نتیجه نمی‌رسد، روند اعتراضات تغییر می‌کند و مطالبات صنفی به مطالبات سیاسی تبدیل می‌شود. دانشجویان دانشگاه تهران برای خلاص شدن از شر میس وات به او انگ جاسوسی می‌زنند و دانشجویان پلی تکنیک نیز برای بازگرداندن اساتید مورد علاقه خود، در محوطه دانشگاه شعار سیاسی می‌دهند. این که افق نهایی مطالبات و خواسته‌ها را امر سیاسی تعیین می‌کند و اشکال مختلف نارضایتی می‌تواند به خشم سیاسی تبدیل شود، نشان می‌دهد که دانشجویان از جامعه‌پذیری مدنی مناسب برای پیگیری خواسته‌های صنفی‌شان برخوردار نیستند. این شکل از دگردیسی خواسته‌ها و مطالبات، هم می‌تواند ناشی از احساس ناتوانی دانشجویان و عوض کردن زمین بازی برای ابراز خشم و سرخوردگی باشد؛ و هم می‌تواند ترفندی برای به کرسی نشاندن خواسته‌های‌شان به حساب آید. چون رنگ سیاسی به خواسته‌ها زدن، می‌تواند حساسیت مسئولین دانشگاه را بیش از پیش برانگیزد و دانشجویان قدرت بیشتری برای پیگیری خواسته‌های خود به دست آورند. هرچند چنین اشکالی از سیاست‌زدگی می‌تواند راه را برای تشدید سرکوب و انسداد سیاسی نیز هموار کند. در چنین وضعیتی، مدافعین تشدید سرکوب‌ها دلایل محکمه‌پسندی برای اقدام خود خواهند داشت.

در فضای سیاست‌زده، تحلیل انضمامی وضعیت، جای خود را به استعمال ژارگون‌های سیاسی می‌دهد؛ ژارگون‌هایی که با قضاوت‌های صریح و کلی به قضاوت‌هایی بی‌چون وچرا درباره امور جاری می‌رسند. یکی از مصادیق رواج چنین ژارگون‌هایی در دانش‌سرای عالی و در سال تحصیلی ۵۲-۵۱ ه.ش. رخ می‌دهد. در نیمسال دوم این سال تحصیلی، دانش‌سرا تصمیم جدیدی اتخاذ می‌کند که به موجب آن، دیگر به دانشجویان سال چهارم مجوز تدریس تابستانی داده نشود و این امتیاز به دانشجویان سال‌های پایین‌تر تعلق گیرد. اعتراض دانشجویان سال چهارم این بود که ما چند سال انتظار کشیدیم تا به سال چهارم برسیم و اجازه تدریس بگیریم و حالا که به سال چهارم رسیده‌ایم، این امتیاز از ما گرفته شده است. اعتراض دانشجویان سال چهارم به نتیجه نمی‌رسد و ریاست دانش‌سرا بر تصمیم خود پافشاری می‌کند. پس از ناکامی دانشجویان در تاریخ ۵۲/۳/۱۰ یک اعلامیه دو صفحه‌ای به امضای جبهه خلق اسلامی در داخل جعبه اعلانات دانش‌سرا دیده شد که چند سطر اول آن به این مضمون بود:

«این هم‌دستان امپریالیسم و ضد دین همواره کوشیده‌اند تا حقوق ما را پایمال کنند، ما که در این راه شهدای فراوان داده‌ایم نباید از پا بنشینیم» (همان، سند ۴۷۴: ۹۵۰-۱).

در این مورد نیز شکست پیگیری‌ها به سیاسی‌کردن مطالبات می‌انجامد. مسئولین دانش‌سرا به هم‌دستان امپریالیسم تبدیل می‌شوند که به ضدیت با دین برخاسته‌اند و خون‌شهادی که پیش از این در راه آزادی جان داده‌اند ضامن ادامه مبارزه‌ای است که شاید باز هم به تقدیم چند شهید دیگر بی‌انجامد؛ چرا که در برابر عمال امپریالیسم نباید از پا نشست. مفروض به‌کارگیری چنین گفتاری، رسیدن وضعیت به بن‌بست عبورناپذیری است که برای حق‌طلبان و مدافعان راه آزادی راهی جز انتخاب شهادت باقی نگذاشته است. از این‌رو پیگیری دانشجویان برای تدریس تابستانی، به نبرد حق‌وباطل تبدیل می‌شود و دانشجویان رسالت خود را رویارویی با امپریالیسم و دست‌نشانده‌هایش در دانشگاه می‌بینند.

در تاریخ ۵۲/۸/۲۰ ه.ش. نیز در دانشگاه علم و صنعت تعدادی اعلامیه پخش می‌شود که در آن ذکر شده چون مسئولین دانشگاه برای حفظ موقعیت خود و اجرای برنامه‌های استعماری توجهی به مشکلات درسی نمی‌کنند چنان‌چه خواسته‌های آن‌ها در مورد ایجاد خوابگاه‌های ۴۰۰ نفری، استخدام استادان متخصص و تخفیف در کتاب و جزوه و ایجاد تسهیلات برای شهریه دوره شبانه اجرا نشود از روز ۵۲/۸/۲۷ ه.ش. سر کلاس نخواهند رفت (همان، سند ۵۰۶: ۹۸۶).

در این اعلامیه نیز سوء مدیریت مسئولین دانشگاه، یک برنامه استعماری تلقی می‌شود که هدفش ضربه زدن به دانشجویان است. بنابراین اعتراض به مشکلات خوابگاه و کمبود استاد متخصص و گران بودن جزوات و کتاب‌ها و مشکلات مالی دانشجویان شبانه برای پرداخت شهریه، همه ناشی از اجرای برنامه‌های استعماری‌ای است که هدفش ضربه زدن به دانشجویان است. فرض چنین روابط علی و مستقیمی که کلان‌ترین پدیده‌های تاریخی مانند استعمار را به خردترین مسائل روزمره مانند قیمت جزوه ربط می‌دهد، پاسخی سراسر برای همه مشکلات و کمبودها فراهم می‌کند و دست پنهان استعمار را در پس پشت تمام اتفاقات خرد و کلان عیان می‌سازد. با چنین تفاسیری، معمولی‌ترین خواسته‌ها نیز دانشجویان را در تقابل با نظام سیاسی قرار می‌دهد و شعله مبارزه همواره روشن نگه داشته می‌شود.

رواج این رویکرد سیاست‌زده باعث می‌شد دانشجویان حتی برای رفع مشکلات و مسائل شخصی خود در دانشگاه نیز به سیاسی‌کردن آن‌ها اقدام کنند. در تاریخ ۵۳/۸/۲۷ ه.ش. در دانشگاه پلی‌تکنیک، پس از زدن زنگ تفریح، دانشجویان اعلامیه کوتاهی پشت شیشه ساختمان سلف سرویس به این مضمون دیدند:

«این خائن مزدور باز هم یکی دیگر از دانشجویان ما را از میان ما گرفت و با کمال بی‌رحمی به مدت یک ترم اخراج نمود. ما دانشجویان متحد دانشکده صنعتی برای جلوگیری از انجام چنین ظلمی دنباله آن را تا نتیجه قطعی از کلاس رفتن خودداری خواهیم کرد. همین فرداست که دست من و تو را هم خواهد گرفت و می‌گوید چون تو به فلان مستخدم سلام نکرده‌ای یک ترم محروم». بعد از این اعلامیه کلاس‌ها به صورت تعطیل درآمد و تا آن وقت بسیاری از دانشجویان نمی‌دانستند چه اتفاقی روی داده است. در جلوی کلاس‌های عمومی تظاهرات با دادن شعارهای همیشگی شروع شد و در حدود ساعت ۱۱:۳۰ گارد دانشگاه مداخله نمود و دانشجویان را متفرق ساختند... علت این سر و صداها به ظاهر به خاطر دانشجویی به نام گنجو بوده که در سر کلاس ریاضیات با استاد خود آقای سیوشانسی کتک‌کاری کرده و در اثر شکایت استاد نامبرده، او را از یک ترم تحصیلی محروم کرده‌اند (اسنادی از جنبش دانشجویی در ایران، جلد سوم، سند ۷۸۱: ۱۲۷۶).

دانشجویان با دیدن اعلامیه بدون آن‌که از ماجرا خبر داشته باشند، با تعطیل کردن کلاس‌های درس اعتراض را آغاز می‌کنند. درگیری یک دانشجو با استادش در کلاس، استاد را به یک خائن مزدور تبدیل می‌کند که قرار است همه دانشجویان را به تدریج از دانشگاه اخراج کند. به نظر می‌رسد عباراتی مانند خائن و مزدور که بار سیاسی و امنیتی دارند، به راحتی مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند و وجود مصداقی مشخص برای این عبارات برای آن‌ها که این عبارات را به کار می‌برده‌اند موضوعیت چندانی نداشته است. این ژارگون سیاسی تکلیف حق و باطل را از پیش مشخص می‌کند؛ تا جایی که دیگر نیازی به اثبات آن نیست. قدم بعدی، مبارزه با کسانی است که حالا به حاملان نام‌های مزدور و خائن تبدیل شده‌اند:

«پس از انتشار این اعلامیه، حدود ۵۰ نفر از دانشجویان جمع شده و دسته جمعی وارد کلاس آقای سیوشانسی رفته و موجب به هم زدن کلاس و اهانت به استاد می‌شوند. بعد به انستیتو برق رفته و کلاس‌ها را مختل نمودند (همان، سند ۷۸۲: ۱۲۷۷).

چنین ترفندهایی با دوقطبی دیدن عرصه سیاسی، انطباق و هم‌سوئی تام داشت. در فضایی که بناست یک جبهه نماینده حق و جبهه دیگر نماینده باطل باشد، توهم توطئه برای نسبت دادن تمام بدی‌ها به جبهه باطل، باوری مناسب و مقبول خواهد بود و متهمان هیچ راهی برای دفاع از خود نخواهند داشت. چنین شکلی از روی‌گردانی از نهادهای موجود و نظام سیاسی حاکم، باعث می‌شد که به شکلی متناقض، اعتراضات دانشجویی به خدمت تحکیم قدرت دربار و نیروهای سرکوبگر در آید. با سیاسی تفسیر کردن همه وقایع و تبدیل همه رویدادها به عرصه آنتاگونیستی حق و باطل، عرصه برای عرض اندام نیروهای امنیتی فراهم‌تر از قبل می‌شود و برای نظم سیاسی مستقر سرکوب سیاسی بیش از پیش قابل توجیه می‌شود.

۵. نتیجه‌گیری

این پژوهش در پی شناخت یکی از ابعاد فرهنگ سیاسی دانشجویان معترض و انقلابی شهر تهران در دوران پهلوی دوم بود. تکیه بر شیوه‌های متعدد غیریت‌سازی سیاسی و تثبیت و بازتولید یک رابطه آنتاگونیستی بین دانشجویان و رژیم سیاسی مستقر، یکی از مهم‌ترین راه‌هایی بود که دانشجویان با تکیه بر آن، به اعتراضات خود دامن می‌زدند و به آن استمرار می‌بخشیدند. دانشجویان معترض هر شکلی از مراوده و رابطه با مسئولین دانشگاه را نقطه‌ای منفی در کارنامه خود می‌دانستند و به هر طریقی سعی می‌کردند خود را از چنین اتهامی مبرا کنند. از طرف دیگر هر شکلی از عملکرد نظام دانشگاهی، به تلاش برای بازسازی و بازتولید نظام استبدادی تعبیر می‌شد و مسئولین دانشگاه عوامل و سرسپردگان رژیم پهلوی قلمداد می‌شدند. این امر باعث تشدید رادیکالیسم در فضای دانشجویی می‌شد؛ رادیکالیسمی که مرکزکشی و تمایز بین کارکردهای عمومی دانشگاه و سرکوب سیاسی را ناممکن می‌کرد و به مخالفتی عمومی با برنامه‌ها و عملکرد مسئولین دانشگاه دامن می‌زد و در نتیجه مخالفت و اعتراض سیاسی به امری همیشگی و همه‌جایی تبدیل می‌شد.

این پژوهش در پی شناخت این وجه از فرهنگ سیاسی دانشجویان شهر تهران در دوران پهلوی دوم بود. اگر رابطه و تعامل با حکومت و مجریان آن صرفاً آنتاگونیستی و مبتنی بر تضادی آشتی‌ناپذیر درک شود، اعتراض و فرهنگ مخالفت به امری فراگیر تبدیل می‌شود که می‌تواند با از دست دادن موضوع واقعی خود به هر اتفاق و عملکرد و رویدادی مرتبط شود و به هر واقعه و رخدادی رنگ و بوی سیاسی بخشد. در چنین وضعیتی معیارهای لازم برای آسیب‌شناسی و نقد عملکرد حاکمیت در هاله‌ای از ابهام فرو می‌رود و امر سیاسی سیال و بی‌شکل می‌شود و هر اتفاق و موضوعی می‌تواند دست‌مایه‌ای برای منازعه سیاسی به حساب آید. در چنین وضعیتی همه چیز سیاسی است و هیچ چیز سیاسی نیست. چنین شکلی از غیریت‌سازی سیاسی با ملتهب نگه داشتن فضای دانشگاه، زمینه را برای استمرار بخشیدن به اعتراضات فراهم می‌کرد. اما چنین شکلی از پافشاری بر اعتراض، باعث می‌شد مخالفت با وضعیت موجود به غایتی فی‌نفسه تبدیل شود که هدفی فراتر از خود ندارد و به همین

علت هدف از اعتراض نه حل و فصل مسائل و مشکلات، بلکه حفظ یا تشدید مشکلات برای ادامه دادن به اعتراض بود. غیریت‌سازی با هدف تأکید بر دوگانه دوست و دشمن و پافشاری بر رابطه آنتاگونیستی آشتی‌ناپذیری که هیچ راهی برای مصالحه و توافق را به رسمیت نمی‌شناسد، به تکوین خرده‌فرهنگ سیاسی‌ای می‌انجامد که تنها شکل درگیری در میدان سیاست را تلاش برای از میدان به در کردن دیگری می‌داند. آن‌چه در چنین شرایطی مغفول می‌ماند پرداختن به این سؤال است که آیا همه نقصان‌ها و کمبودهای موجود را باید معضلی آنتاگونیستی دانست و یا می‌توان بخشی از نارضایتی‌ها را در درون چارچوب موجود حل و فصل نمود. پرداختن یا نپرداختن به این سؤال، تأثیر پایداری بر فرهنگ سیاسی یک جامعه خواهد داشت.

سپاسگزاری

از همکاری و راهنمایی کسانی که در تدوین مقاله نقش داشته‌اند؛ هم‌چنین داوران ناشناس نشریه قدردانی و سپاسگزاری به عمل می‌آید.

تعارض منافع

در نگارش این مقاله، تعارض منافی وجود ندارد.

کتابنامه

- آگامبن، جورج و همکاران. (گزیده مقالات) (۱۳۸۸). قانون و خشونت. ترجمه مراد فرهادپور و همکاران، تهران: نشر خداد نو.
- اسنادی از جنبش دانشجویی در ایران (۵ جلد) (۱۳۸۰). به‌کوشش: معاونت خدمات مدیریت و اطلاع‌رسانی دفتر رییس جمهور.
- اشرف، احمد، (۱۳۷۴). «نظام صنفی و جامعه مدنی»، ایران‌نامه، ویژه جامعه مدنی در ایران، ۱۴ (۱): ۵-۴۰.
- اشمیت، کارل، (۱۳۹۰). الهیات سیاسی. ترجمه لایلا چمن‌خواه، نشر نگاه معاصر.
- اشمیت، کارل، (۱۳۹۲). مفهوم امر سیاسی. ترجمه سهیل صفاری، نشر نگاه معاصر.
- پهلوان، چنگیز، (۱۳۷۳). «نظام استادی در دانشگاه‌های ایران». مجله گفتگو، ۵: ۱۲۱-۱۴۲.
- دانایی، محمدحسین، (۱۳۹۸). دوران دانشکده. نشر اطلاعات.
- زیباکلام، صادق، (۱۳۷۷). سنت و مدرنیته (ریشه‌یابی علل ناکامی اصلاحات و نوسازی سیاسی در ایران عصر قاجار). انتشارات روزنه.
- سریع‌القلم، محمود، (۱۳۸۶). فرهنگ سیاسی ایران. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- سفیری، مسعود، (۱۳۷۹). دیروز امروز و فردای جنبش دانشجویی ایران. نشر نی.
- سیف، احمد، (۱۳۹۰). بحران در استبدادسالاری ایران. نشر آمه.
- ضیاء ظریفی، ابوالحسن، (۱۳۹۵). سازمان دانشجویی دانشگاه تهران، نگاهی دیگر به پیشینه مبارزات دانشجویی در ایران ۱۳۳۲-۱۳۲۰ شمسی. نشر شیرازه.
- عبدی، عباس، (۱۳۹۳). جنبش دانشجویی پلی تکنیک تهران (دانشگاه امیرکبیر)، از ۱۳۳۸ تا ۱۳۵۷. نشر نی.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون، (۱۳۸۴). تضاد دولت و ملت: نظریه تاریخ و سیاست در ایران. ترجمه علی طیب، نشر نی.
- کاتوزیان، همایون، (۱۳۹۸). خلیل ملکی سیمای انسانی سوسیالیسم ایرانی. ترجمه عبدالله کوثری، نشر مرکز.
- مجموعه تاریخ شفاهی ایران (۱۳۷۱-۱۳۶۱)، به‌کوشش: مهناز افخمی، بنیاد مطالعات ایران، دانشگاه کلمبیا.

- مصاحبه برنامه پرگار بی بی سی با فرخ نگهدار، دسترسی در ۱۳۹۹/۱۰/۱۰، https://www.youtube.com/watch?v=FGfgV_7CC5c
- نخعی، هادی، (۱۳۹۵). مرور توصیفی-تحلیلی پنجاه سال جنبش دانشجویی ایران (۱۳۰۹-۱۳۹۵). پژوهشکده تاریخ اسلام.
- نصر، حسین، (۱۳۹۳). حکمت و سیاست، خاطرات دکتر سید حسین نصر. مجموعه تاریخ شفاهی و تصویری ایران معاصر، به کوشش: حسین دهباشی.
- Abdi, A., (2014). *Tehran Polytechnic Student Movement* (Amirkabir University), from 1959 to 1978, Ney Publications. [in Persian]
- Agamben, G. et. Al., (2009). *Law and Violence*. Translated by: Morad Farhadpour et. al, Rokhdad-e-No Publication. [in Persian]
- Ashraf, A., (1995). "The Guild System and Civil Society" *Iran-nameh, Special Issue on Civil Society in Iran*, 14 (1): 5-40. [in Persian]
- BBC Pargar program interview with Farrokh Neghadar, accessed on 10/10/2019, https://www.youtube.com/watch?v=FGfgV_7CC5c. [in Persian]
- Danaei, M. H., (2019). *College years*. Etele'at publishing. [in Persian]
- *Documents from the Student Movement in Iran*. (5 volumes) (2001). by: the Deputy for Management and Information Services of the President's Office, [in Persian]
- Katouzian, H., (2019). *Khalil Maleki: The Human Face of Iranian Socialism*. Translated by: Abdullah Kowsari, Markaz Publishing. [in Persian]
- Katouzian, M. A. H., (2005). *The Conflict between the State and the Nation: Theory of History and Politics in Iran*. Translated by: Ali Tayyeb, Ney Publications. [in Persian]
- Nakhaei, H., (2016). *Descriptive-Analytical Review of Fifty Years of the Iranian Student Movement (1930-2016)*. Islamic History Research Institute. [in Persian]
- Nasr, H., (2014). *Wisdom and Politics*. Memoirs of Dr. Seyyed Hossein Nasr, Oral and Visual History of Contemporary Iran Collection, edited by Hossein Dehbashi. [in Persian]
- *Oral History of Iran*, (1982-1992). edited by: Mahnaz Afkhami, Foundation for Iranian Studies, Columbia University. [in Persian]
- Pahlavan, Ch., (1994). "Professorship System in Iranian Universities". *Goftogou Magazine*, 5: 121-142. [in Persian]
- Safiri, M., (1990). *Yesterday, Today and Tomorrow of the Iranian Student Movement*. Ney Publishing. [in Persian]
- Saree-ol-Qalam, M., (2007). *Political Culture of Iran*. Institute for Cultural and Social Studies. [in Persian]
- Schmidt, K., (2011). *Political Theology*. Translated by: Leila Chamankhah, Negah Moaser Publishing. [in Persian]
- Schmidt, K., (2013). *The Concept of the Political*. Translated by: Soheil Safari, Negah Moaser Publishing. [in Persian]

- Seif, A., (2011). *Crisis in Iranian Autocracy*. Ame Publishing. [in Persian]
- Zia Zarifi, Abol-H., (2016). *Tehran University Student Organization, Another Look at the History of Student Struggles in Iran 1941-1953*. Shirazeh Publishing. [in Persian]
- Zibakalam, S., (1998). *Tradition and Modernity (Finding the Root Causes of the Failure of Reforms and Political Renovation in Qajar Iran)*. Rosenha Publications

